

Міністерство культури України

**Кременецько-Почаївський державний історико-
архітектурний заповідник**

Vitaliy Galishevsky

Historian and his Time

*Social, Political and Memorial-protecting activities
of Mychailo Braichevsky in the Wight of the Epoch*

Kremenets
MMXVIII

Віталій Галішевський

Історик та його доба

*Громадська, політична та пам'яткоохоронна діяльність
Михайла Браїчевського крізь призму епохи*

Кременець
2018

ББК 63.3(4Укр)Брайчевський
УДК 94(477)+929 БРАЙЧЕВСЬКИЙ
Г-54

Рекомендовано до друку
Вченою радою Кременецько-Почаївського державного
історико-архітектурного заповідника,
протокол № 03 від 02 серпня 2018 р.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д. іст. н., проф. Яремчук В. П.
к. іст. н., доц. Бажан О. Г.

Галішевський, Віталій

Г-54 Історик та його доба: громадська, політична та пам'ятко-охоронна діяльність Михайла Брайчевського крізь призму епохи. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2018. – 188, IV с.; іл.

ISBN 000-000-000-000-0

Книжка присвячена вивченню основних складових світогляду Михайла Брайчевського, роботи вченого у сфері захисту українського історико-культурного надбання, ролі історика в утворенні Народного Руху України, його громадсько-політичної активності у житті України;

Для науковців, викладачів, студентів і всіх шанувальників історії України

ББК 63.3(4Укр)Брайчевський
УДК 94(477)+929 БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ISBN 000-000-000-000-0

© Галішевський В. А., 2018

ЗМІСТ

Передмова	9
I. Методологічний, джерелознавчий та історіографічний виміри проблеми.....	11
1. Методологічні підстави дослідження	11
2. Джерельна база	31
3. Історія вивчення проблеми.....	40
II. Суспільно-політичні погляди Михайла Брайчевського	50
1. Марксизм у світогляді М. Брайчевського	50
2. Від радянської лояльності до українського патріотизму.....	66
III. Громадська діяльність у радянську добу.....	89
1. В антивладному русі опору	89
2. На захисті історико-культурної спадщини	100
IV. У процесах суверенізації України	118
1. Участь у діяльності Народного Руху України.....	118
2. Громадська активність у 1990-і роки	141
Висновки.....	157
Додатки.....	163
Історичні джерела та дослідження.....	165
Іменний покажчик	183
Список скорочень.....	187

Батькам – з вдячністю

ПЕРЕДМОВА

Важливим чинником суспільно-політичного життя України 1960 – 1980-х рр. та здобуття нашою державою незалежності була діяльність інакодумців та дисидентів. До чільних діячів опозиційного до комуністичної системи руху в Україні другої половини ХХ ст. належав історик та археолог Михайло Юліанович Брайчевський (1924 – 2001).

Попри наявність певного інтересу науковців до цієї небуденної постаті, маловідомою для фахівців та широкого загалу залишається діяльність М. Брайчевського у пам'яткоохоронній царині, участь в культурницьких акціях українських інтелектуалів у 1960-і рр., роль історика у процесах суверенізації України. Потребує глибшого аналізу й більш відомий пласт його суспільно-політичної активності – безпосереднє опонування національній політиці Кремля в Україні у 1960 – 1980-х рр. Важливо, також, з'ясувати еволюцію світогляду, суспільно-політичних поглядів знаного українського інтелектуала, що дасть змогу збагнути природу як його нонконформізму, так і побачити в широкому світлі інтелектуальну історію антирадянської опозиції в Україні, адже відомо, що біографії дозволяють бачити динаміку ідентичностей, непомітну на колективному рівні. Пропонована праця становить спробу висвітлення вище зазначених наукових проблем.

У посторінкових посиланнях усі використані в книжці архівні джерела, публікації джерел та дослідження подані в

скороченому вигляді; повні назви їх читач знайде в прикінцевому списку джерел та літератури.

Автор висловлює щирі вдячність усім тим науковцям, допомога котрих зробила можливою підготовку цієї книги. Консультації Віталія Яремчука та Володимира Собчука були корисними під час вироблення її проекту. Дякуємо Володимиру Трофимовичу, Миколі Близняку, Олегу Бажану, Ігорю Гиричу, Юрію Кухарчуку за підтримку під час роботи над дослідженням. Виходу книжки у світ активно сприяв директор Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника Вадим Микулич. Особлива подяка моїм батькам, які завжди підтримували та стимулювали мене у процесі роботи.

Кременець
06. 06. 2018 р.

I. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВИМІРИ ПРОБЛЕМИ

1. Методологічні підстави дослідження

Як відомо, специфіка методологічних підходів тієї чи іншої сфери пізнання визначається вирішенням її основних епістемологічних проблем, розуміння предмету і проблемного поля дослідження. Історична наука досить довго розвивалася у рамках вивчення вузлових моментів всесвітньої та національної історії. Проте в другій половині ХХ століття вона пережила якісну трансформацію, пов'язану з переглядом свого предмету, теоретичної бази і методологічного інструментарію¹. Серед основних причин цих змін була тенденція до антропологізації гуманітарних наук та інтелектуальний виклик епохи постмодернізму². Одним із нових постмодерністських напрямків стала мікроісторія, яка виникла на зламі 1960-1970-х рр. Мікроісторія постала з індивідуальних дослідницьких підходів Карло Гінзбурга, Джованні Леві, Сімони Черутті, об'єднаних бажанням відійти від надзвичайно соціологізованої історії, яка перетворювалася у «історію структур», і прагненням до інтеграції в історіописання унікальних, особистісних, казусних явищ³.

---

¹ Докл. див.: Медик Х. *Микроистория...* – С. 194 – 196.

² Зарецкий Ю. *Стратегии понимания прошлого.* – С. 8.

³ Лубский А. *Микроистория....* – С. 283; Польская С. *Микроистория...* – С. 174.

Мікроісторичний метод дослідження став альтернативою розвитку історичної науки в цілому, особливо соціальній історії. Загальновідомо, що Марк Блок і Люсьєн Февр, з якими пов'язують виникнення школи «Анналів», одного з визначальних напрямів історіописання, пропонували відвернутися від одиничного і випадкового та заглибитися в повторюване, регулярне в історії, тобто в ті процеси, які розкривають принципи та закономірності історичного розвитку⁴.

Метод мікроісторії полягає у максимально деталізованому дослідженні конкретної людини, її поведінки для того, щоб зрозуміти, яким чином проходить синтез індивідуальних прагнень і дій з макроісторичним контекстом; передбачає вивчення явищ життя окремих людей для дослідження уявлень і тенденцій суспільства загалом. Мікроісторія шляхом співставлення численних джерел вивчає соціальні практики, свідомість, життєвий шлях окремих індивідів та їх світогляд⁵. Мікроісторія стала саме тим напрямом, що виступив проти історіографії, яка вважала, що їй наперед відомий загальний поступ історії та основна структура суспільств минулого, яка завжди виступала на стороні переможця, розглядаючи все з точки зору прогресу та модернізації «західного» зразка⁶.

Мікроісторичний метод посів чільне місце у сучасному історіописанні та в біографістиці зокрема⁷. Історична біографія є невід'ємною складовою європейської історіографії ще з часів Плутарха. З невеликою натяжкою античного біографа, творчість якого є вершиною античного біографічного жанру, можна вважати засновником класичного історико-біографічного канону, який полягає у дослідженні життя видатних історичних персонажів⁸. Для багатьох ще у 70–80-х роках минулого століття Брайчевський став знаковою постаттю. Історик, якого

---

⁴ Блок М. Апологія історії... – С. 29; Февр Л. Бої за історію... – С. 52.

⁵ Про А. Дванадцять уроков... – С. 240.

⁶ Шлюбом Ю., Кром М., Зоколл Т. Мікроісторія... – С. 14.

⁷ Докл. див.: Леві Дж. Про мікроісторію... – С. 124 – 130.

⁸ Зашкільняк Л. Методологія історії... – С. 27.

знав загал, учений, що не боявся висловити свої погляди, які не співпадали з партійною лінією, – все це огортало його особу ореолом легендарності, особливої винятковості, протиставляло його усій іншій науковій спільноті. Дослідження постаті такого масштабу, висвітлення наукової та громадсько-політичної діяльності вченого, аналіз його суспільно-політичних поглядів дійсно є викликом для сучасної української історіографії⁹. Як і Плутарха при написанні життєписів видатних античних діячів, сучасних істориків цікавлять такі ж таємниці життя людини минулого і вони ставлять перед собою подібні завдання. У нашому випадку йдеться про те, щоб створити повноцінну соціально-політичну біографію небуденної особистості національної історії. Вирішення такого завдання потребує вивчення методологічних напрацювань численних напрямів та шкіл історичної науки¹⁰. Не існує, та й не може за означенням існувати якогось окремого «біографічного методу», оскільки ракурс дослідження та самі джерела продикують арсенал прийомів, що знадобляться для такого роду дослідження¹¹. Саме тому, для дослідження лише одного аспекту життєвого шляху М. Брайчевського – його громадсько-політичної діяльності – необхідне методологічне підґрунтя мікроісторії, біографістики, біоісторіографії, персональної історії та ін.

Постать Михайла Брайчевського є досить складною в сенсі з'ясування її суспільно-політичної ваги, ролі у громадському житті України. На перший погляд, особа вченого не може однозначно визнаватися видатною історичною постаттю, однак і «людиною другого плану»¹² його аж ніяк не можна

---

⁹ Федорів І. Творчість Михайла Брайчевського... – С. 91.

¹⁰ Про методику висвітлення соціально-політичних та психологічних аспектів історичної постаті у рамках біографічного дослідження докладніше можна ознайомитись у монографії Тетяни Павлової «Психологическое и социальное в исторической биографии».

¹¹ Яковенко Н. Вступ до історії... – С. 250.

¹² Ознакою людини другого плану є її окремішність як від головних діючих осіб історії, так і від її статистів. І в цьому аспекті така особа є далеко не другорядною чи випадковою. Правомірною також є дефініція людини

назвати. Однак, спираючись на зібрані факти та історичний контекст, доречно трактування постаті історика як актора, творця історії. Такий підхід ґрунтується на характеристиці «видатної особи», як «особи, яка з'явившись, проходить потім крізь віки, крізь всю досяжну нашому розуму зміну епох і поколінь. Такі люди воістину “вічні супутники” людства [...] Мова йде про політичних і державних діячів, про представників науки, культури, мистецтва. В цьому сенсі немає жодних обмежень та умовностей. Точніше, умова лише одна: значний внесок у розвиток людства»¹³.

Така позиція перш за все викликана тим, що у багатьох аспектах своєї громадсько-політичної діяльності Брайчевський був саме «локомотивом історії»: це і діяльність у сфері захисту історико-культурної спадщини України, й участь у дисидентському русі, членство в НРУ і т.д. Окрім того, від «людини другого плану» він відрізнявся своїми суспільно-політичними поглядами, які аж ніяк не відображали погляди «типової людини» свого часу, багато в чому йшли «не в ногу» із настроями та суспільно-політичним кліматом його епохи.

Тривалий період українська історіографія перебувала під впливом, по-перше, класичного історико-біографічного канону, і, по-друге, – марксистсько-ленінської філософії, яка мала місце і в біографістиці. Формування марксистських ідеологічних установок в історії, викривлене трактування ролі народних мас та особистості в історії, панування класового підходу фактично призвели до глибокої кризи історичної біографії та її теорії в СРСР¹⁴. Біографічний метод як жанр історичної науки критикувався вченими-марксистами за суб'єктивізм,

---

другого плану як особистості, що не претендує на роль локомотива історії, тим не менше, яскраво відображає основні колізії своєї епохи. Типологічні ознаки людини другого плану нерідко формуються ситуативно чи залежно від контексту, у якому біограф розглядає свого героя: цей контекст може бути суспільно-політичним, інтелектуальним, повсякденним і т.д.

¹³ Утченко С. Цицерон... – С. 3.

¹⁴ Чижко В. Біографістика як галузь... – С. 24.

за відзначення особливих ролей великих особистостей в історичному процесі, за психологізацію історії і недостатню увагу до об'єктивних факторів історичного розвитку. Життя історичних постатей вивчалось не заради причинного пояснення історії, а для розширення уявлень про епоху і конкретні її події, причому акцент у дослідженнях робився не на індивідуальних особливостях, неповторності й унікальності особи, а на наявності у неї характерних рис того чи іншого класу, причому майже не розглядалися психологічні характеристики історичної особи, мотиви і моральні аспекти її діяльності¹⁵.

Початок «відлиги» в СРСР ознаменувався суттєвими зрушеннями у суспільно-політичних та культурних процесах в середині країни, в історичній науці в тому числі. У 1960 – 1970-х рр. остаточно сформувався радянський тип історичної біографії, який відзначався аналізом життя і діяльності героя у нерозривному зв'язку з епохою, поглядом на «час» як «соціально-політичну реальність», що оточувала героя, і ставилася у «рівноправне становище» з історичною особистістю. Основні риси наукової біографії радянського типу: «об'єктивний академічний підхід» до висвітлення наукових фактів у «рамках наукового світогляду», відсутність «суб'єктивних міркувань»; використання наукової інтуїції без домислу; «суб'єктно-об'єктне» відношення між автором і героєм; наявність бібліографії та науково-довідкового апарату, екскурсів в історіографію питання; особлива увага до професійної діяльності героя; визначення його місця і ролі в історичному процесі; цитування думок і поглядів тільки на основі документів¹⁶.

Хоч сучасна історична наука і виробила нові методологічні підходи до вивчення історичних постатей, без застосування деяких методологічних принципів радянського біографічного канону якісне дослідження громадсько-політичної діяльності Михайла Брайчевського неможливе. Насамперед, необхідно послідовно дотримуватися «суб'єктно-об'єктного»

---

¹⁵ *Ерохина М.* Историческая личность... – С. 209.

¹⁶ *Путилова Е.* Особенности использования биографического метода...

відношення між автором та досліджуваною постаттю. Окрім того, необхідні екскурси в історіографію проблеми, оскільки на сьогодні в українській історичній науці існує комплекс досліджень постаті Брайчевського. Звичайно, що вони далеко не повністю висвітлюють біографію вченого, однак можуть стати основою для дослідження деяких сторінок життя Михайла Юліановича. До того ж, намагання визначити його роль в українському історичному процесі необхідне для якісного узагальнення результатів дослідження.

Останнім часом українська історична наука намагається відійти від радянської практики біографічного дослідження та розвиватися у рамках «нової біографічної історії», головним атрибутом якої є відтворення життя індивіда з позиції соціокультурного аналізу. Могутнім каталізатором цього поступу стала атмосфера відвертості, яка створила можливості вільного і безперешкодного ознайомлення східноєвропейських інтелектуалів із класичними та сучасними текстами, які формують канони західної моделі гуманітарного знання, що призвело до поступового впровадження в гуманітарні дослідження України західних дослідницьких практик¹⁷. Більшість сучасних українських істориків, опонуючи радянській біографічній традиції, єдині в тому, що «людський фактор» відіграє важливу роль в історії. Промовисто пострадянські тенденції українського історіописання охарактеризував Ярослав Ісаєвич зауваживши, що «історію творять люди для людей, людські долі є основним складником історичного процесу»¹⁸. У сучасній вітчизняній науці характерним є розуміння біографії як наукового дослідження, нерозривно пов'язаного з історичним контекстом.

На Заході ж найбільш популярною формулою сучасної біографістики є персональна історія – новий напрям у історичній науці, в основі якого лежить дослідження «одного життя», його унікальності і повноти¹⁹. Традиційно виділяють чотири

---

¹⁷ Кирчанів М. Діапазон можливостей мікроісторії... – С. 211.

¹⁸ Цит. за: Лобко Н. До питання... – С. 77.

¹⁹ Репина Л. Историческая биография... – С. 441.

варіанти застосування цього поняття, для позначення, по-перше, «персоніфікованої історії» («історії персони») – більш-менш традиційної біографії історичної особи «великого масштабу», часом з використанням інтуїтивістського методу біографічної реконструкції та психоаналітичних теорій; по-друге, «особистої історії» як дослідження життя індивіда крізь призму його приватних відносин – «приватної біографії» на відміну від «публічної біографії»; по-третє, історії особистості як «внутрішньої біографії» (розвиток внутрішнього світу людини) на противагу «зовнішньому», або «кар'єрному»; по-четверте, власноруч написаних особистих історій – «інтелектуальних автобіографій істориків», або «автобіоісторіографічних творів». У дослідницькій практиці ці т. зв. чисті типи мають різноманітну комбінацію²⁰.

У рамках соціальної концепції персональної історії (корисної, на нашу думку, для дослідження громадсько-політичної діяльності Брайчевського) реконструкція особистого життя індивіда розглядається одночасно і як головна мета дослідження, і як одна з необхідних передумов пізнання історичного соціуму, де він перебував (тобто не тільки як особистісна історія, а ширше – як історія через особистість)²¹. Ця концепція наголошує на суб'єктивному сприйнятті світу й індивідуальних стратегіях адаптації до нього²². Лише крізь призму біографічних досліджень можливе всебічне вивчення суспільства. Більш-менш повно суспільство можна дослідити лише за наявності численних біографії його членів, лише таким чином можливе встановлення закономірностей його розвитку²³.

Зокрема, висвітлення факту провалу захисту докторської дисертації Брайчевського у 1960 р. неможливе без пізнання соціокультурних переконань як владного, так і наукового прошарку радянського суспільства. Так, досліджуючи матеріальну

---

²⁰ *Попова Т.* Историография в человеческом измерении... – С. 267.

²¹ *Репина Л.* Историческая биография ... – С. 445.

²² *Копосов Н.* Как думают историки... – С. 45.

²³ *Петровская И.* Биографика... – С. 15.

культуру населення Східної Європи другої половини I-го тисячоліття та зіставляючи археологічні дані з літературними свідченнями про розселення на цій території слов'янських племен, вчений навів численні докази того, що міф, створений Борисом Грековим і Володимиром Мавродінім про «три братні народи» – український, російський і білоруський (де російський завжди трактувався як «старший брат») є типовим прикладом фальсифікації історії, і, тим самим, похитнув наріжний камінь, на який спиралася офіційна влада, стверджуючи історичну закономірність злиття націй. Така позиція була сприйнята тодішньою науковою громадськістю вороже. Як наслідок – вченому не вдалося захистити докторську дисертацію, причому «за сприяння» як своїх колег-вчених (окрім Бориса Рибаківа, Лазаря Славіна та Віктора Петрова), так і владних структур. Чому? Саме соціальна персональна історія може дати відповідь. На нашу думку, причиною несприйняття М. Брайчевського у наукових колах була тогочасна політико-соціальна реальність. Інакодумство історика сприймалось владними структурами як крамола й викликало нерозуміння і відторгнення серед своїх, більш лояльних до влади, колег²⁴.

Виявити причини зародження неконформістських поглядів у Михайла Брайчевського також частково допомагають методи соціальної персональної історії. Ще на початку XX ст. визначний італійський історик Бенедетто Кроче зауважив, що «біографічний жанр пов'язаний із особливим статусом особистості, яка набуває свого повного значення лише у співвідношенні з загальним, так само як і загальне набуває в особистості свого конкретного значення»²⁵. І дійсно, біографія індивіда визначається не тільки його власними намірами та вчинками, але й численними впливами з боку оточення – як найвужчого, так і найширшого. Духовні процеси індивіда виникають із тієї атмосфери, в якій він живе та діє²⁶. Тому, задля

---

²⁴ Яремчук В. Про феноменальність... – С. 95.

²⁵ Кроче Б. Теория и история историографии... – С. 166.

²⁶ Менжулін В. Біографістика між філософією життя... – С. 215.

досягнення якісних результатів у дослідженні громадсько-політичної діяльності Брайчевського оптимальним видається підхід із позицій соціальної персональної історії.

Насамперед, на вченого вплинули рішення XX з'їзду Комуністичної партії Радянського союзу в аспекті «нового прочитання класиків», здійснивши яке науковець по-іншому поглянув на радянську дійсність. Окрім того, ілюзорна демократизація магічним чином «зачарувала» історика, який повірив у можливість вільного висловлювання думок у рамках наукової дискусії. Згодом невідповідність декларованого партією і реального стану речей в країні стали, на нашу думку, однією з головних причин зародження інакомислення Брайчевського. Категоричне неприйняття його наукових концепцій політичним та науковим офіціозом, підштовхнуло історика до пошуку соціальної групи, у якій вони мали би попит, – радянських інакомислячих. Його публічне цькування протягом другої половини 1960 – 1970-х рр. стало тим самим Рубіконом, після якого компроміс між владою та вченим став неможливий. Як бачимо, суспільно-політичні реалії певним чином вплинули на життєвий вибір Брайчевського. Тому дослідження його особи неможливе без врахування соціально-політичного контексту другої половини XX ст. Таким чином, перебуваючи в полі біографічного дослідження, історик рано чи пізно, все одно виходить за його рамки, досліджуючи поведінку цілих соціальних груп, а не окремо взятих індивідів²⁷.

Загальна характеристика для всіх без виключення типів персональної історії, незважаючи на відмінності теоретичних напрацювань (орієнтуються на мікроісторію, психоісторію, моделі раціонального вибору, теорії культурної і етнічної ідентичності) полягає у тому, що особисте життя і доля індивіда, формування і розвиток його внутрішнього світу, його діяльність одночасно виступають як стратегічна мета дослідження і як засіб пізнання сучасного об'єкту історичного соціуму.

---

²⁷ Феномен прошлого... – С. 234.

Чи не найбільше уваги персональна історія концентрує на аналізі персональних текстів чи джерел особового походження, в яких фокусується індивідуальний досвід особи. «Нова біографічна історія» використовує у якості джерел найрізноманітніші матеріали, які містять як прямі висловлювання (листи, щоденники, мемуари, автобіографії), так і опосередковані відомості, які фіксують погляд зі сторони чи так звану об'єктивну інформацію²⁸. Розуміння зв'язку між істориком, джерелом та історичним контекстом (реальністю минулого) помітно ускладнилось, на перший план вийшла проблема інтерпретації інформації і соціально-історичного контексту. Це, своєю чергою, обумовило включення у методологічний апарат біографістики сучасних концепцій філософської герменевтики та ін.

Дослідження як громадсько-політичної діяльності, так і суспільно-політичних поглядів Брайчевського неможливе без залучення широкої джерельної бази, у тому числі, значної кількості джерел особистого походження, «мимовільних очевидців», як їх назвав М. Блок. Зміст цих джерел допомагає заглибитися в духовну сферу життя вченого. Саме вони, за влучним висловом Джона Тоша, «є неперевершеними “анналами” минулого»²⁹. Щодо багатьох історичних персонажів, в тому числі й Брайчевського, можна ствердити, що живою пам'яткою їхнього психологічного життя є творіння їх думки і слова. Власне, розуміння нерозривності зв'язку між життям і творчістю вченого, між фактами його публічної та інтелектуальної біографії є наріжним каменем дослідження його постаті.

Інтелектуальна історія як новий інтегральний напрямок сучасної історіографії вивчає історію окремих ідей та ідейних комплексів разом з тими соціальними, політичними та релігійними контекстами, в яких ці ідеї народжуються, розповсюджуються та модифікуються³⁰. Вона має міждисциплінарний

---

²⁸ Репина Л. Историческая биография ... - С. 442.

²⁹ Тош Д. Стремление к истине... - С. 62.

³⁰ Андреев В. Интегральный напрям сучасної історіографії... - С. 17.

статус, включаючи в себе різноманітні складові, які зберігають власні субдисциплінарні риси. Її розглядають як проблемно орієнтований комплекс знань, багато з яких традиційно мали відносно автономний дисциплінарний статус³¹. Історія ідей в основному звертається тільки до конкретної групи історичних факторів і лише тією мірою, яка робить помітним їх функціонування у тих галузях інтелектуального світу, які традиційно вважаються незалежними один від одного³².

Предметне поле інтелектуальної історії – це дійсно простір для варіацій, гра розуму, вербальне бієнале³³. Так, Гайден Вайт предмет і завдання історії, в тому числі й інтелектуальної, визначає як процес продукування смислу, зауваживши, що «історики наділяють минуле смислом, висуваючи докази, націлені на “наукове” пояснення цього минулого чи на “герменевтичну” його інтерпритацію»³⁴. До предмета інтелектуальної історії входить не тільки історія досягнень людського інтелекту, тобто результатів інтелектуальної, творчої діяльності, але й історія самої цієї діяльності в її процесуальній незавершеності і культурне середовище, що визначає свої умови й передумови, і біографії самих творців, і їх міжособові зв'язки, й історію розповсюдження та сприйняття нових знань та ідей³⁵. Предметне поле сучасної інтелектуальної історії прив'язане до індивідуальної та колективної свідомості (ментальності), у просторі якої перебувають спроби досягнути (в категоріях історичної епохи) визначальні чинники людської творчості, як духовної, так і матеріальної³⁶. Багато хто з творців європейської інтелектуальної культури її новизну вбачає у дослідженні історії інтелектуалізму як особливого типу суспільної і міжособистісної взаємодії. Існує досить стійка традиція

---

³¹ *Попова Т.* Историография и интеллектуальная история... – С. 147.

³² *Лавджой А.* Великая цепь бытия... – С. 21.

³³ *Колесник І.* Культурно-інтелектуальна історія... – С. 40.

³⁴ *Уайт Х.* Метаісторія... – С. 10 – 11.

³⁵ *Репіна Л.* Інтелектуальна історія сьогодні... – С. 106.

³⁶ *Зашкільняк Л.* Інтелектуальна історія... – С. 32.

формувати «нову інтелектуальну історію» крізь призму впливу ідей на постановку і розв'язання соціально значущих проблем³⁷. Таким чином, завдання історика полягає, по-перше, у реконструкції способу мислення історичної особи (або колективу) і, по-друге, у визначенні логіки і наслідків її діяльності (матеріальної чи духовної).

Інтелектуальна персоналістика або біографія інтелектуала (у просторі історичної науки – біоісторіографія) – найпопулярніший й найскладніший жанр інтелектуальної історії, згідно з яким біографія, психологія й свідомість історичного діяча досліджується з оглядом на особливості культурного та наукового життя епохи, на внутрішній світ героя, його поведінкові реакції. Тексти інтелектуальної історії повинні містити потужні контексти, по суті – «історичні часопростори» і «історичні науково-інтелектуальні системи» трирівневого виміру. Вивчення контекстів важливе і для того, щоб мати змогу оцінити співвідношення наукової об'єктивності й персональних преференцій, установок, орієнтацій³⁸.

Досліджуючи постать М. Брайчевського, необхідно з'ясувати особливості формування і розвитку суспільно-політичних поглядів ученого, простежити їх еволюцію. Спроба проникнути у його систему поглядів дасть змогу реконструювати прихований за «зовнішніми» подіями з життя вченого «глибинний» сенс тих стимулів, що змушували його чинити так чи інакше. Використання біоісторіографічних методів дозволяє з'ясувати, яким чином вплинули як наукові (вивчення археології та історії східного слов'янства I тис. н. е., опрацювання творів Михайла Грушевського, нетрадиційне прочитання Карла Маркса), так і психологічні (особливі людські якості, утвердження критичного ставлення до тоталітарного режиму й обрання української ідентичності) чинники на формування неконформістських поглядів вченого; як відчуження від існуючої системи породило сумніви у правомірності історичної

---

³⁷ Верменич Я. Історія ідей... – С. 25.

³⁸ Сидорова Т. Істориографія... – С. 589.

доктрини, що нав'язувалась партією-державою; якими були внутрішні стимули, що визначили його як людину з українською самосвідомістю та нерадянськими суспільно-політичними поглядами. Власне, вирішення саме цих завдань потребує залучення методологічних принципів інтелектуальної історії включно з її відгалуженнями («дисциплінарної інтелектуальної історії», «соціальної інтелектуальної історії», «інтелектуальної історії знизу» і т.д.).

Важливим для нашого дослідження є аналіз текстів Михайла Брайчевського. До способів встановлення їх змісту відносимо контент-аналіз та дискурс-аналіз. Контент-аналіз – це якісно-кількісний метод вивчення документів, який полягає у квантифікаційній обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Предметом контент-аналізу можуть бути як проблеми соціальної дійсності, котрі висловлюються чи навпаки приховуються у документах, так і внутрішні закономірності самого об'єкта дослідження. За допомогою контент-аналізу встановлюються не лише характеристики документів, а й особливості комунікаційного процесу: соціальні орієнтації й установки творця тексту, цінності та норми, що прослідковуються у документах, ефективність їх сприйняття³⁹. Метод контент-аналізу був застосований при аналізі науково-публіцистичної спадщини Брайчевського. Завдяки йому, значною мірою вдалося визначити та частково нюансувати особливості комунікаційного процесу їх створення. Зокрема, неприховані натяки про карколомне зростання аморальності радянського суспільства прослідковуються у історичній поемі «Іван Сірко». Критиці екстенсивного, паразитуючого способу життя людей в СРСР, передусім людей партії, керівників середньої та вищої ланки тогочасного радянського суспільства присвячений фейлетон «Булькопускачі». Предметом низки поетичних та публіцистичних творів вченого стала критика імперської політики Кремля на українських землях.

---

³⁹ Ковальченко И. Методы... – С. 350 – 351; Пашинян И. Контент-анализ как метод исследования... – С. 13.

Важливим аспектом аналізу наукової спадщини Брайчевського є висвітлення прихованих посилянь на суспільно-політичні реалії тогочасної дійсності. Прикладом такого застосування методу контент-аналізу є дослідження медієвістичних праць ученого щодо встановлення його ставлення до радянської влади, встановлених партією догматів щодо висвітлення як історичних процесів, так і реалій буття в країні Рад. Інформація, що мала пройти повз пильні очі радянських цензорів важлива, з огляду на те, що завдяки їй Михайло Юліанович мав змогу доносити читачам своє, несхоже з риторикою апологетів соціалістичної утопії, бачення радянської дійсності. Саме тому, метод контент-аналізу доречно застосувати при дослідженні еволюції світогляду вченого.

Дискурсивний аналіз не менш важливий для аналізу текстів історика. Сфера застосування дискурс-аналізу визначена з огляду на розуміння поняття «дискурсу» – продукту мовно-лінгвістичної діяльності, що існує у зв'язку з існуючою соціокультурною реальністю. Предметом дискурс-аналізу виступає структурно-семіотичне дослідження текстів і реакції на них читача, дослідження латентних значень тексту, контексту його створення, ймовірні інтерпретації. У гуманітарних науках дискурс розглядається як багатозначний феномен, саме тому у дискурс-аналізі використовуються різноманітні підходи: прагматичний, етнографічний, когнітивний, критичний дискурсивний аналіз, наратологічний і функціональний. Для нашого дослідження найважливішим є критичний дискурсивний аналіз, оскільки він вивчає питання впливу ідеології, влади, соціальних відносин на формування дискурсу. Вважається, що будь-який текст є відображенням фрагменту реального світу, що прямо чи опосередковано пов'язаний з ідейним виміром людського буття.

Критичний дискурсивний аналіз поєднує три підходи: повний лінгвістичний аналіз тексту, макросоціологічний аналіз соціальної практики, мікросоціологічну традицію⁴⁰.

---

⁴⁰ Ферклоу Н. Диалектика дискурса... – С. 118.

Важливим є й міждисциплінарний підхід, що поєднує як текстовий, так і соціальний аналіз. Врахування текстобудови, наукової та публіцистичної риторики Брайчевського важливе з огляду на висвітлення еволюції світогляду вченого. Зокрема, застосування методу дискурс-аналізу стосовно праці «Приєднання чи воз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» дозволило прослідкувати зростання опозиційності вченого до радянського режиму. На загал зауважимо, що методи роботи з текстами не застосовувались окремо, а навпаки – використовувались комплексно, доповнюючи один одного.

Окрім загальної теорії біографістики, інтелектуальної історії важливими для досягнення мети дослідження є деякі традиційні загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Серед загальнонаукових методів дослідження, які застосовувались у роботі, слід назвати методи аналізу і синтезу. Аналітичні підходи сприяли дослідженню зовнішніх чинників, що впливали на формування та еволюцію суспільно-політичних поглядів Брайчевського. Синтез дозволив узагальнити емпіричну інформацію, яка була отримана під час вивчення джерел, та допоміг зробити відповідні висновки.

Історичний та логічний дослідницькі методи використовувались одночасно та у взаємодії. Так, історичний метод дозволив розглянути постать Брайчевського у динаміці, невідривно від історичного процесу. Логічний метод, натомість, сприяв послідовному висвітленню суспільно-політичних реалій досліджуваного періоду та їх впливу на вченого.

Не викликає сумніву той факт, що загальнонаукові методи найбільш ефективні лише у взаємозв'язку зі спеціальними історичними, одним з яких є метод періодизації – особливої форми систематизації, що полягає в умовному поділі історичного процесу на певні хронологічні періоди. Ці періоди мають особливості, які визначаються обраними критеріями періодизації.

У дослідженні використовується традиційна періодизація історії України другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Діахронний метод дозволив, також, виділити кілька основних

періодів у біографії Брайчевського. Критеріями для їх визначення стала еволюція світогляду вченого та зміни у його соціальному позиціонуванні й відносинах з владою.

Історико-генетичний метод полягає у послідовному висвітленні особливостей і змін громадсько-політичної діяльності Брайчевського крізь призму історичного поступу та дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки й закономірності цього процесу. Дослідження світогляду, вплив на його еволюцію суспільно-політичних реалій, громадсько-політичної діяльності постаті – усе це сфера «інтересів» історико-генетичного методу⁴¹.

В дослідженні використовувався, також, історико-системний метод. Його завданням є формування цілісної комплексної картини минулого. Структурний функціональний аналіз суспільно-політичної та історіографічної ситуації, здійснений крізь призму діяльності Михайла Брайчевського, дозволив синтезувати системні елементи, що містяться в подіях української історії другої половини ХХ століття⁴².

Успішне використання методологічних підходів у нашому дослідженні неможливе без застосування чітко визначеного категоріального апарату. Важливим для нашого дослідження є вивчення ідеологічної ідентичності історика у сенсі сприйняття ним різних суспільно-політичних вчень, зокрема й марксизму. Ідеологічна ідентичність – це сукупність поглядів особи, що відображає її ставлення до ідей, що санкціонують певну існуючу чи обґрунтовують бажану форму організації суспільного життя. Ідеологічна ідентичність людини формується як під впливом змін у світосприйнятті, що відбуваються в самій особі незалежно від суспільних процесів, так і внаслідок переживання соціальних перетворень⁴³.

Поняття «марксизм» використовуємо в його традиційному в науці значенні. Це одна з найвпливовіших течій суспільно-політичної думки у новітній історії людства, головними

---

⁴¹ Ковальченко І. Методы... – С. 170 – 171.

⁴² Там само. – С. 183 – 184.

⁴³ Яремчук В. Дослідження... – С. 294.

джерелами котрої стали класична німецька філософія, англійська політична економія та французький утопічний соціалізм. Стрижневими ідеями марксизму є: справжнє народовладдя можливе лише за умов усунення приватної власності на основні засоби виробництва та їх усупільнення; досягнення у суспільстві повної соціальної справедливості, побудова його на соціалістичних засадах знайде практичну реалізацію або мирними засобами, або шляхом збройного повстання народу; визначальними у розвитку людства є матеріальне виробництво, стан продуктивних сил і виробничих відносин; головною умовою перемоги революції й переходу до соціалізму, успіх якого можливий лише водночас у більшості країн або хоча б у наймогутніших державах, є диктатура пролетаріату; держава – механізм економічно наймогутнішого класу, який за її допомогою стає політично панівним; вона є продуктом суспільства на певному рівні розвитку і прагне весь час стати над цим суспільством; право – зведена у закон воля правлячого класу, зміст якого визначається матеріальними умовами життя такого класу; політична влада – організоване насильство одного класу задля придушення інших. Одне з основних завдань народної революції – зламати буржуазну державну машину й перебудувати її, поєднавши в одному державному органі функції законодавчої та виконавчої влади. Творцем історії є народ, а не герої та видатні особистості⁴⁴. Мораль та релігія є вторинними і закорінені саме в соціальному існуванні індивіда⁴⁵. Такий погляд на релігію дозволив К. Марксу вивести відому марксистську аксіому про залежність свідомості від буття⁴⁶.

Біографічне дослідження неможливе без визначення світогляду історичної постаті. Важливим його елементом є етнічне і національне позиціонування постаті, самовизначення особи в національному контексті, причетності до певної нації

---

⁴⁴ Політологічний енциклопедичний словник... – С. 325 – 326.

⁴⁵ *Lowy M.* Opium du peuple?..

⁴⁶ *Маркс К.* Капітал... – С. 5 – 9.

та її системи цінностей: мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини тощо. Національна ідентичність є могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури. Тому, цей термін у нашому дослідженні використовується, в основному, на особистісному рівні, лишаючи поза увагою питання колективної свідомості та самоідентифікації нації⁴⁷.

Висвітлення світоглядної еволюції М. Брайчевського вимагає визначення терміну «національна ідея», оскільки в роботі йтиметься серед іншого й про його розуміння цього поняття. На сьогоднішній день відсутня уніфікована і загальноприйнятна методологічна модель, котра б послужила засобом для інтеграції різноманітних теоретичних напрацювань вчених стосовно національної ідеї. Рідко який видатний український мислитель не торкався української національної ідеї, однак і досі у вітчизняній науці термін «національна ідея» не набув чіткої кристалічно-понятійної форми, як певної теоретико-методологічної системи⁴⁸.

Незважаючи на певний скепсис дослідників щодо можливості чіткої дефініції цього терміну, ми будемо дотримуватись традиційної точки зору щодо розглядуваного поняття. Як зазначено в одному з найбільш популярних сучасних довідкових видань, національна ідея – це систематизоване узагальнення національної самосвідомості, представлене найчастіше у формі соціально-філософських або суспільно-політичних текстів, художніх творів. Суть національної ідеї становить проблема сенсу буття народу. Національна ідея вирішує питання про «початок» історичної долі народу, про його генетичні витoki, історичне майбутнє, ціль його існування, історичну і культурну місію, стосунки з сусідами та ін.⁴⁹ Національна ідея є мисленневою формою сприйняття глибинної сутності народу, в якій відображена духовна першооснова,

---

⁴⁷ Сміт Е. Національна ідентичність... – С. 26.

⁴⁸ Забужко О. Філософія української ідеї... – С. 11.

⁴⁹ Алексеева В. Национальная идея...

мета, сенс та фундаментальні принципи його існування. Вона проходить складний процес становлення, розвитку, заперечення та синтезу своїх форм, оскільки сформульований у ній національний ідеал піддається коригуванню часом і наповнюється новим історичним змістом⁵⁰.

Найбільш влучною є дефініція терміну «національна ідея», сформульовану Василем Лісовим. Дослідник вважає, що «вислів “національна ідея” застосовують у трьох основних значеннях: а) цим висловом позначають важливу для суспільства ідею будь-якого змісту, щодо якої існує згода більшості громадян, або ж таку, що здатна одержати підтримку більшості громадян; в обох випадках цю ідею розглядають як таку, що сприяє громадському об'єднанню; б) ідею нації; в) особливості національної свідомості; з останнім пов'язане застосування цього вислову для позначення національного ідеалу, призначення нації тощо»⁵¹.

Наступне, що потребує пояснення – це розуміння автором поняття «суспільно-політичні погляди». Суспільно-політичні погляди – це система знань, оцінок, настроїв і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення суспільно-політичної сфери суб'єктами – індивідами, групами, націями тощо. У них відображається природа, матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин. Сутність суспільно-політичних поглядів полягає в тому, що це є результат і одночасно процес відображення й освоєння суспільно-політичної реальності⁵².

Відмінною рисою радянського тоталітарного режиму була відсутність «легальної» опозиції. Придушення на початку 1950-х років будь-якого антирадянського збройного опору призвело, однак, не до зникнення його як такого, а до перенесення його у іншу площину – моральну та побутову. Опозиційний рух другої половини 1950 – 1980-х рр. в УРСР «не лише існував,

---

⁵⁰ Пасічник В. Суть та структура поняття «національна ідея»...

⁵¹ Лісовий В. Що таке національна (українська)... – С. 453.

⁵² Політологія... – С. 322.

а й уявляв собою новітню форму прояву українського національно-визвольного руху, спрямованого проти пануючого тоталітарного режиму в СРСР»⁵³. Для означення, в тому числі й цього явища, використовується термін «рух опору»⁵⁴. Це поняття, що вживається стосовно УРСР 1960 – 80-х років ХХ століття багато в чому збігається з терміном «інакомислення». Проте, якщо поняттям «інакомислення» історики-радянськи охрестили рух незгодних з партійною лінією Комуністичної партії, до якого входив й М. Брайчевський, то «рух опору», вважаємо, ширший термін, що стосується всіх форм морального протистояння радянській тоталітарній системі⁵⁵. Феномен інакомислення другої половини ХХ ст. полягав у тому, що опозиція режиму сформувалася з людей, які виростили за радянської влади, вона була продуктом самої системи. Інакомислення – це суспільне явище, що виражається в особливій думці меншості суспільства з приводу офіційної ідеологічної, політичної, економічної системи, етичних та естетичних норм, що складають основу життя даного суспільства. Термін «інакодумець» в основному тотожний поняттю «дисидент» і має усталене смислове навантаження: незгідний, який виступає проти офіційної теорії і практики⁵⁶. Щодо поняття «дисидентство» та «дисидент», то, на нашу думку, найбільш прийнятними є трактування «дисидентства» як сукупності філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства, а «дисидента», як особу, чії погляди, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою тоталітарного режиму⁵⁷.

---

⁵³ Бажан О. Опозиційний рух в Україні в умовах... – С. 189.

⁵⁴ Касьянов Г. Незгодні... – С. 4.

⁵⁵ Зубкова Е. Послевоенное советское общество... – С. 208.

⁵⁶ Бригадина О. Инакомыслие и власть... – С. 242; Котляр Ю. До питання про термінологію... – С. 21.

⁵⁷ Бажан О. Дисидентство в УРСР... – С. 30.

Представлений тут категоріальний апарат дослідження не є цілком вичерпним. Решта менш важливих для дослідження понять та термінів буде тлумачитися по ходу викладення основного матеріалу. В цілому, робота є мікроісторичним біографічним дослідженням написаним у річищі інтелектуальної історії.

2. Джерельна база

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за характером джерела, які, в основному, входять до словесного (вербального) типу джерел. Словесні джерела – особливий тип джерел, який характеризується тим, що визначальною ознакою для них виступає слово в усній, письмовій чи іншій формі, яке фіксує мову людини. Носієм інформації словесних джерел є лінгвістичні джерела, пам'ятки усної творчості, писемні пам'ятки⁵⁸.

У зв'язку з особливостями книжки, насамперед її тематичним спрямуванням та хронологічними рамками, ми не використовували відсутні, із зрозумілих причин, лінгвістичні джерела. Основний масив джерельної бази складають джерела писемні.

До першого виду писемних джерел, що використані в роботі, належать джерела особового походження. Це досить велика кількість різнорідних словесних джерел, об'єднаних спільною ознакою походження. Головними підвидами таких джерел є мемуари (спогади), щоденники, листування, життєписи, автобіографії тощо⁵⁹. Основний масив таких джерел зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України у фонді № 320 «Брайчевський Михайло Юліанович». Серед найважливіших,

---

⁵⁸ Історичне джерелознавство... – С. 101.

⁵⁹ Докл. див.: Источниковедение... – С. 634 – 648.

безумовно, є мемуари вченого, збережені під загальною назвою «Нотатки з минулого». Найцікавішими з цього розділу є кілька окремих автобіографічних есеїв («Під знаком Діви», «Рідня», «Бессарабка» та ін.⁶⁰), які окрім безпосередньо біографічних фактів з життя вченого, висвітлюють також чинники становлення його як особистості, передумови формування суспільно-політичних поглядів тощо.

Цінним матеріалом, опублікованим М. Брайчевським вже після здобуття Україною незалежності, є його надруковані на сторінках «Українського історика» спогади⁶¹. Важливим є те, що у цих текстах історик згадує ті події, що відбувалися з ним у стінах АН УРСР протягом другої половини 1960-х рр., і які не відображені в інших джерелах.

До джерел мемуарного характеру можемо віднести й спогади сучасників Брайчевського (як про нього самого, так і про епоху, в якій він жив). Серед таких – спогади другої дружини історика Ірини Мельник⁶², де вона висвітлює маловідомі і в той же час важливі факти з життя чоловіка⁶³. Цікавими є спогади знаного історика й археолога Петра Толочка, який, називаючи себе близькою до Михайла Брайчевського людиною, досить критично ставиться до нього. Спогади П. Толочка – важливе джерело для висвітлення процесу відновлення журналу «Київська старовина»⁶⁴. Стаття Петра Селівачова, одного з членів УТОПІК, базована на спогадах автора, звертає увагу на маловідомі сторінки діяльності М. Брайчевського у Товаристві⁶⁵. Важливими є, також, інтерв'ю автора з київськими істориками Ігорем Гиричем, Юрієм Кухарчуком та Глібом

---

⁶⁰ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 13, 196 арк.

⁶¹ *Брайчевський М.* Як ми вшанували... – С. 319 – 321; *Його ж.* Як Президія Академії розправлялася... – С. 217 – 221.

⁶² Першою дружиною М. Брайчевського була відомий український археолог А. Сміленко, від шлюбу з якою у вченого залишився син Сергій.

⁶³ *Мельник І.* Він хотів тільки землі і неба... – С. 56 – 59; *Її ж.* З історії створення Народного Руху України...; *Її ж.* Книжок не може... – С. 58 – 62.

⁶⁴ *Толочко П.* ...И прошлое...

⁶⁵ *Селівачов М.* Михайло Юліанович Брайчевський... – С. 475 – 482.

Івакіним. Цікавими з погляду висвітлення радянської суспільно-політичної реальності, а також її впливу на життя та творчість радянських науковців, є спогади Арона Гуревича⁶⁶.

Важливим джерелом висвітлення суспільно-політичної діяльності М. Брайчевського є його щоденники. Автором цього дослідження опрацьовано два щоденники – за 1962 і 1967 – 1968 рр.⁶⁷ Окрім багатой фактичної інформації про «зовнішню» активність Михайла Юліановича, щоденники відображають також зміни його світогляду. Наприклад, з цих джерел дізнаємось, що у 1962 році він надавав перевагу російській мові, а вже, що найпізніше, з 1967 р. – українська. Це вказує, на нашу думку, на помітний злам у національній ідентифікації вченого.

Окремо, як важливе джерело нашого дослідження, варто виділити листи як, власне, Брайчевського-адресанта, так і адресата. Автором, насамперед, використане його службове листування, що яскраво висвітлює громадсько-політичну діяльність історика: участь в УТОПІК, дисидентському русі, національно-визвольному русі кінця 1980-х років. Так, листи Людмили Шапошникової, Правління УТОПІК до М. Брайчевського є важливим джерелом, що висвітлює діяльність вченого в аспекті захисту української історико-культурної спадщини⁶⁸. Лист видавництва соціально-економічної літератури (Москва) до Михайла Юліановича допомагає краще проаналізувати зміст праці історика «Основи марксистської філософії» й, зокрема, дослідити марксистську компоненту в його суспільно-політичних поглядах⁶⁹.

Листування з Любомиром Винаром, що датується 90-ми роками ХХ ст., проливає світло на проблеми діяльності Українського історичного товариства в Україні, нові підходи до української історії. Чернетка відкритого листа до керівників

---

⁶⁶ Гуревич А. История историка...

⁶⁷ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1028; спр. 990.

⁶⁸ Там само, спр. 2394; спр. 2552; спр. 2609; спр. 2621.

⁶⁹ Там само, спр. 2211.

НРУ дозволяє збагнути позицію М. Брайчевського стосовно вирішення мовного, національного, культурних питань у політиці незалежної України⁷⁰. Безумовно, важливим епістолярним джерелом є додаток до статті І. Гирича, у якій автор опублікував один з листів Брайчевського до Л. Винара, який становить особливу цінність для нашого дослідження оскільки висвітлює деякі аспекти діяльності Київського осередку Українського історичного товариства у першій половині 1990-х років⁷¹.

Серед використаних нами джерел – документи громадських об'єднань та політичних партій. У межах цієї тематичної групи можна виділити кілька видів: нормативні акти (статути партій та об'єднань, програмні документи партій та об'єднань, виступи лідерів партій на з'їздах конференціях, у пресі та ін., які можна розглядати як такі, що містили певні обов'язкові для виконання приписи), діловодна документація (протоколи та стенограми засідань центральних та місцевих органів партій та об'єднань, листування партійних і громадських організацій). Для висвітлення громадської діяльності Брайчевського важливе значення мають зазначені акти, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фондах № 1 та № 270. Безперечно, важливим джерелом дослідження участі Брайчевського в Установчому з'їзді НРУ 8 – 10 вересня 1989 р. у Києві є стенографічний звіт цього з'їзду, який містить текст його виступу та реакцію аудиторії на певні ідеї, висловлені істориком⁷². Офіційний погляд на діяльність НРУ відображають документи фонду «Центральний комітет Комуністичної партії України», серед документація ЦК КПУ⁷³.

До цього ж типу джерел належать матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. У фонді № 4760 Центрального державного архіву

---

⁷⁰ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 917.

⁷¹ *Гирич І.* Михайло Брайчевський та УІТ... – С. 69 – 71.

⁷² ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 1.

⁷³ *Там само*, ф. 1, оп. 32, спр. 2555; спр. 2557; спр. 2658; спр. 2660; спр. 2768; спр. 2773; спр. 2919.

Вищих органів влади і управління України зберігається діловодна документація УТОПК. Хоча прізвище Брайчевського у матеріалах фонду згадується лише кілька разів, стенограми нарад та документи з'їздів УТОПК дозволяють краще висвітлити принципи та основні напрями роботи Товариства. Серед листів правління Товариства до державних органів УРСР є інформація про пам'яткоохоронну діяльність Михайла Юліановича на Хмельниччині, Тернопільщині та Рівненщині, його активність щодо охорони пам'яток м. Києва⁷⁴.

Переважно діловодні джерела містить особова справа Михайла Брайчевського, яка знаходиться у Науковому архіві Інституту історії України НАН України. Загалом її інформаційна вартість невисока, оскільки вона повідомляє про загальновідомі факти з життя історика. Проте цінною для висвітлення громадсько-політичної діяльності вченого є його характеристики, подані керівництвом установи, де, зокрема, наголошується на його головних «ідеологічних промахах»⁷⁵. Опубліковано також і протокол вченої ради цього ж Інституту 1968 р., на якому вченого було звинувачено у антирадянських поглядах і прийнято рішення про звільнення.

Важливі відомості про неконформістський світогляд Брайчевського, містяться у стенограмі обговорення відомого твору історика «Приєднання чи возз'єднання», що відбулася в згаданій установі та його письмовій відповіді на закиди його колег⁷⁶. Інформацію про ставлення Брайчевського до радянської дійсності і, зокрема, культурної політики Кремля в Україні знаходимо в опублікованих сьогодні документах оперативного стеження за вченим з боку співробітників КДБ.

---

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 4760, оп. 1, спр. 160; спр. 349; спр. 382; спр. 430.

⁷⁵ Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 1-Л, спр. 680.

⁷⁶ *Брайчевський М. Заключне слово... - С. 350 - 418.; Конспект закритого обговорення статті... - С. 344 - 350.*

У фондах ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ містяться документи, що свідчать про перебування вченого на посадах члена вченої ради Інституту археології, спеціалізованої вченої ради Інституту археології НАН України із захисту докторських дисертацій, спостережної ради Києво-Могилянської академії, редколегії журналу «Розбудова держави», редколегії альманаху «Золоті ворота», громадської інспекції при правлінні УТОПК, науково-консультативної комісії з відбудови пам'ятників архітектури при цій же організації⁷⁷, голови Київського осередку Українського історичного товариства, заступника головного редактора журналу «Український історик». На особливу увагу заслуговують матеріали, що висвітлюють діяльність Михайла Брайчевського в УТОПК у радянський період. За інформаційною вартістю серед них можна виділити такі документи: про створення у Києві історико-археологічного комплексу – парку-музею «Стародавній Київ», реконструкцію Контрактової площі, Золотих воріт, історичної частини Подолу м. Києва; матеріали щодо заходів для покращення справи охорони пам'ятників історії та культури; список пам'ятників архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави; краєзнавчі проспекти; виступи на конференціях; доповідні записки про роботу в рамках Товариства тощо⁷⁸.

До документів, що висвітлюють діяльність Брайчевського у громадських об'єднаннях та політичних партіях, поряд з неопублікованими, входять й опубліковані джерела. Найбільш важливими, на нашу думку, є наступні документи, серед яких: «Записка завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Леоніда Кравчука про спроби створення в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка осередку

---

⁷⁷ Бодак О. Архівна спадщина М. Ю. Брайчевського... – С. 44.

⁷⁸ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1007; спр. 1058; спр. 1062; спр. 1064; спр. 1069; спр. 1082; спр. 1089; спр. 1151; спр. 1174; спр. 1175; спр. 1178; спр. 1285; спр. 1306; спр. 172; спр. 267; спр. 352; спр. 387; спр. 469; спр. 471; спр. 494.; спр. 530; спр. 575.

НРУ», «Із аналітичного матеріалу ідеологічного відділу ЦК Компартії України про історію створення та основні положення Відозви і Програми Народного Руху України», «Інформаційний матеріал ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р.», «Ухвала Других Великих Зборів НРУ “Про Союзний договір”» та ін., де прослідковується процес становлення НРУ, та, найголовніше, участь М. Брайчевського у ньому⁷⁹.

Деякі аспекти суспільно-політичної реальності радянського періоду черпаємо з промов керівників країни Рад: Юрія Андропова, Михайла Горбачова⁸⁰. Для досягнення цієї ж мети нами використано й радянські законодавчі документи, зокрема Конституцію 1977 р.⁸¹ Закони та урядові постанови вже незалежної України залучено для дослідження громадсько-політичної діяльності Брайчевського протягом 1991 – 2001 рр.⁸²

Ключовий для нашої роботи вид джерел – наукові, публіцистичні, поетичні тексти самого Брайчевського. Вони є показовими у плані зміни світоглядних установок ученого. Так, його стаття у співавторстві з Володимиром Довженком «Про час становлення феодалізму в Давній Русі» є типовим зразком повної лояльності як до історичної та суспільно-політичної концепції К. Маркса, так і, опосередковано, до державної політики СРСР у цій сфері⁸³. Маловідомі неопубліковані твори вченого цього періоду також становлять значний інтерес. Зокрема, неопублікована стаття «Деякі питання етногенезу східних слов'ян у світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства» є цінним джерелом для висвітлення суспільно-політичних поглядів

---

⁷⁹ Провісники свободи, державності і демократії...

⁸⁰ Андропов Ю. Шестьдесят лет СССР...; Горбачев М. Бессмертный подвиг советского народа...

⁸¹ Конституция. Основной закон...

⁸² Про засади державної мовної політики...; Про заходи відзначення 130-річчя...; Про мови в Українській РСР...; Рішення Конституційного суду України...

⁸³ Брайчевский М., Довженко В. О времени сложения феодализма... – С. 60 – 77.

«раннього» Брайчевського⁸⁴. Підручник «Основи марксистської філософії» дає змогу вивчити ставлення історика до вчення Маркса й наочно показує поступову зміну його світогляду⁸⁵.

Суто наукові історичні праці 1960 – 1970-х років демонструють не лише історичні, але й, певною мірою, суспільно-політичні переконання, яких у той час дотримувався Брайчевський⁸⁶. У них відчутна його прихильність до марксизму, певний відхід від його радянської ревізії, криза лояльності до радянського режиму тощо.

Висвітлення суспільно-політичних поглядів Брайчевського неможливе й без його монографії «Походження Русі». У ній вчений уперше в опублікованому тексті позиціонує себе як фактичного прихильника позицій Михайла Грушевського; зокрема, фактично заперечує концепцію давньоруської народності та ототожнює черняхівську культуру з Антським царством. Таке бачення минулого східнослов'янських народів було викликом не лише для офіційної радянської науки, а й для ідеології. Найбільш показовою у цьому плані була «Приєднання чи воз'єднання»⁸⁷. Як покажемо докладніше далі, вона стала рішучим виступом і проти російськоцентричної концепції української історії, і проти актуальної національної політики Кремля⁸⁸.

Досить важливими є і поетичні та прозові твори Михайла Юліановича 1960 – 1970-х років, частина яких досі чекає на ґрунтовне дослідження. Так, у рукописних фрагментах одного з

---

⁸⁴ IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 110.

⁸⁵ Там само, ф. 320, оп. 1, спр. 65.

⁸⁶ *Брайчевський М.* Аскольд – цар київський...; *Його ж.* Біля джерел слов'янської...; *Його ж.* Історична думка...; *Його ж.* Коли і як виник Київ...; *Його ж.* Походження Русі...; *Його ж.* Суспільно-політичні рухи...; *Його ж.* Хозарія і Русь...

⁸⁷ *Його ж.* Приєднання чи воз'єднання...

⁸⁸ Спростувавши цим твором надумані партійні догмати про споконвічність прагнення України воз'єднатися з Росією та показавши цілеспрямовану фальсифікацію партійними структурами українсько-російських взаємин, М. Брайчевський, згідно з висловом Я. Ісаевича, «врятував честь української академічної науки» у той період.

таких текстів знаходимо один із перших доказів змін у свідомості вченого у напряму інакодумства та перше письмове підтвердження ідеї історика про нежиттєздатність теорії Маркса⁸⁹. Збірка віршів ученого та його історична поема «Іван Сір-ка» важливі з огляду на дослідження еволюції його поглядів⁹⁰.

Роботи 1980 – 1990-х років характерні відкритою українською ідейною позицією вченого. Зокрема, поміж історичними інтерпретаціями «Конспекту історії України» Брайчевського імпліцитно проглядаються його суспільно-політичні погляди⁹¹. Меншими за обсягом, однак такими ж важливими для висвітлення світогляду Михайла Юліановича є його науково-публіцистичні статті⁹².

Протягом 1991 – 2001 рр. М. Брайчевським, також, було написано низку публіцистичних праць. Зокрема, це стаття «Про новий союзний договір», відкритий лист Президенту України Леоніду Кучмі, і т.д.⁹³

Історіософський курс Брайчевського «Вступ до історичної науки» цікавий, насамперед, тим, що у ньому висвітлено історичний світогляд ученого, його суспільно-політичні погляди (передусім у розділі про марксизм). Цікаво, що один з фрагментів цього курсу дослідники життя Брайчевського (Юрій Кухарчук, Петро Радько та ін.) вважають «заповітом» ученого історикам нового покоління. «Життя висуває на передній план зливу вигод і зацікавлень, – писав М. Брайчевський, – заради яких людина часом ладна піти на порушення всіх моральних та юридичних настанов. А відтак з'являється коли не прагнення, то принаймні готовність до кривосвідчення. І тоді

---

⁸⁹ IP НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 790.

⁹⁰ Там само, спр. 438; спр. 444.

⁹¹ *Брайчевський М.* Конспект історії України...

⁹² *Його ж.* «Гетьмани, гетьмани, коли б ви повстали...» – С. 3; *Його ж.* Історіософські підвалини... – С. 234 – 240; *Його ж.* Нація і держава... – С. 5; *Його ж.* Нація і держава (II)... – С. 121 – 126.

⁹³ *Його ж.* Державній мові – державну підтримку... – С. 12.; *Його ж.* Мова і держава... – Ч. 17-18.; *Його ж.* Про новий союзний договір... – С. 2 – 3.

перед людиною постає грандіозна проблема суду історії. Цього суду не уникне ніхто. Питання лише в тому, який буде вирок. А буде він адекватний і справедливий [...]»⁹⁴. Це не лише заповіт, а свого роду певний підсумок, аналіз Михайлом Юліановичем власної громадсько-політичної та наукової діяльності, той алгоритм, згідно яким той діяв у ті чи інші моменти життя. «Вступ до історичної науки», таким чином, став свого роду підсумковим твором, що висвітлив, фактично, увесь спектр суспільно-політичних поглядів вченого на завершальному етапі його життя.

У цілому ж, підсумовуючи проведений аналіз використаних джерел, зазначимо, що джерельна база проблеми характеризується видовою різноманітністю та репрезентативністю. Значну інформаційну вартість мають біографічні матеріали різної видової належності: наукові, літературні та публіцистичні праці Браїчевського. Життя та діяльність ученого і громадського діяча відображені в чималій кількості джерел особового походження, що додатково (а інколи – й винятково) проливають світло на його внутрішній світ та ідейну еволюцію.

3. Історія вивчення проблеми

Після проголошення незалежності України почалося активне дослідження творчих біографій вчених, ім'я яких було табуйоване у період існування Радянського Союзу. Метою заборони було стерти з національної пам'яті тих, хто не вписувався у поняття «радянська людина». Цих людей мало чекати забуття, що досягалося методами, які виникли задовго до створення СРСР. Варто згадати лише загальновідомі приклади Хатшепсут і Аменхотепа IV (Ехнатона), імена яких знищувалися повсюдно, щоб піддати їх суспільному забуттю. Серед тих, проти кого застосували репресивну машину, був Михайло Браїчевський.

---

⁹⁴ Браїчевський М. Вступ до історичної науки... – С. 163 – 164.

Поява перших публікацій стосовно досліджуваної нами теми датується початком 60-х років ХХ століття. Вони з'явилися з-під пера представників української зарубіжної історіографії. В вітчизняній історіографії перші дослідження життя та діяльності Брайчевського відносяться до початку 1990-х років.

Сьогодні українська історична наука певною мірою повертає свій борг одному з яскравих її представників. На честь М. Брайчевського ще за життя і вже після його смерті вийшло кілька збірників спогадів і наукових праць, розпочато публікацію головних наукових студій дослідника, проведено цілу низку ювілейних заходів, якими незалежна Українська держава бодай частково висловлює вдячність одному із своїх справжніх творців (що інколи нагадують, за словами І. Мельник, «шоу на пошану»⁹⁵). Опубліковано статті до ювілейних річниць від дня народження, а також некрологи і замітки до річниць із дня смерті М. Брайчевського. Серед них можна назвати статті Любомира Винара⁹⁶, Ігоря Гирича⁹⁷, Ярослава Дзири⁹⁸ і ін., некрологи в «Наукових записках НаУКМА»⁹⁹ та «Українському історичному журналі»¹⁰⁰. Вони містять значний пласт «особистісної» інформації про Михайла Юліановича, проте такого роду публікаціям бракує конструктивного критичного підходу до оцінювання наукової та творчої спадщини вченого¹⁰¹.

У сучасній українській історіографії до вивчення життя та діяльності Михайла Брайчевського зверталися чимало дослідників. Однак, вузькоспеціалізовані праці є, радше, винятком, аніж сталим правилом. Найпоширенішими є розвідки загального характеру, автори яких розкривають наукову і

---

⁹⁵ Мельник І. Він хотів тільки землі і неба... – С. 58.

⁹⁶ Винар Л. Михайлові Брайчевському – 75... – С. 7 – 14.

⁹⁷ Гирич І. Михайло Юліанович Брайчевський: 1924 – 2001... – С. 80 – 81.

⁹⁸ Дзира Я. Ювілей Михайла Брайчевського... – С. 341 – 342.

⁹⁹ Мицик Ю. Вічна пам'ять... – С. 6 – 9.

¹⁰⁰ Брайчевський Михайло Юліанович (некролог)... – С. 157 – 159.

¹⁰¹ Бодак О. Постаць М. Ю. Брайчевського... – С. 48.

громадсько-політичну діяльність ученого, намагаються з'ясувати історичні й суспільно-політичні погляди Михайла Юліановича. Серед таких особливої уваги заслуговують роботи Ю. Кухарчука. Так, у статті «Учений, громадянин, особистість»¹⁰² значну увагу автор приділив громадській діяльності та особистим якостям вченого. Інша стаття відзначається ґрунтовним аналізом біографії вченого, його громадської діяльності¹⁰³, а у праці «Михайло Брайчевський і українська незалежність» увага зосереджена, в основному, на громадсько-політичній діяльності історика, його внеску в утвердження незалежності України¹⁰⁴.

В узагальнюючому тексті авторства Г. Івакіна¹⁰⁵ докладно висвітлено етапи життєвого шляху Брайчевського та основні напрями наукових пошуків ученого. Олесь Силин дослідив життєвий і творчий шлях Брайчевського, звернувши особливу увагу на переслідування радянською владою, яке проявилось у звільненнях із роботи, фактичній забороні його праць, обмеженні фахової діяльності, коротко проаналізував основні напрями наукових досліджень відомого науковця¹⁰⁶. Іон Винокур зосередився на висвітленні памятоохоронного аспекту діяльності вченого¹⁰⁷. Ці ж теми порушено й у статті Марії Дмитрієнко та Ярослава Дзири¹⁰⁸. Дещо відрізняється від зазначених статей текст Ольги Унгурян, у якій висвітлено особистісний аспект життя вченого: особливості його виховання, відносини у родині і т.д.¹⁰⁹ Загальна інформація щодо його громадсько-політичної діяльності містяться й у працях Олени Балагури, Ігора Сюдюкова, Ірини Федорів¹¹⁰.

---

¹⁰² Кухарчук Ю. Учений, громадянин, особистість... – С. 10 – 14.

¹⁰³ Його ж. Просвітник українського народу... – С. 5 – 36.

¹⁰⁴ Його ж. Михайло Брайчевський і українська... – С. 120 – 125.

¹⁰⁵ Івакін Г. Слово про історика... – С. 14–27.

¹⁰⁶ Силин О. Лицар правди... – С. 7 – 11.

¹⁰⁷ Винокур І. М. Ю. Брайчевський – вчений... – С. 14–19.

¹⁰⁸ Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик... – С. 8 – 50.

¹⁰⁹ Унгурян О. Обладавший феноменальной памятью... – С. 10.

¹¹⁰ Балагура О. Витоки української духовної культури...; Її ж. Життя і тво-

Проблема суспільно-політичних поглядів Брайчевського безпосередньо порушується лише у статті П. Радька «Українська державна ідея в творчості історика Михайла Брайчевського»¹¹¹. У ній автор детально висвітлив політичні погляди Михайла Юліановича, однак не показав їх еволюцію. Суспільно-політичні погляди Брайчевського частково висвітлюються й у монографії Наталії Бондаренко¹¹². Схожою за спрямуванням є й стаття Я. Ісаєвича¹¹³.

Стаття Валентини Шевченко присвячена діяльності вченого в УТОПК, зокрема, його внеску у збереження заповідника «Кієво-Печерська лавра», споруд колишньої Кієво-Могилянської академії, Контрактової площі та багатьох інших історичних пам'яток і архітектурних шедеврів¹¹⁴. Частково ці ж аспекти висвітлили й В'ячеслав Горбик та Галина Денисенко. Слід зауважити, що діяльність М. Брайчевського показана тут побіжно й висвітлюється у річизці діяльності УТОПК¹¹⁵. Предметно-об'єктні рамки і, що найголовніше, спосіб висвітлення діяльності Михайла Брайчевського в ділянці охорони української історико-культурної спадщини схожі й у публікації Людмили Пономарьової¹¹⁶. Назагал зауважимо, що цей аспект громадсько-політичної роботи вченого відзначений чи не найбільшою увагою з-боку сучасних українських науковців.

Деяких питань громадсько-політичної активності Брайчевського торкнувся Георгій Касьянов. У монографії «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років» він частково висвітлює діяльність історика в контексті дисидентського

рчість Михайла Брайчевського... – С. 295 – 298; *Йі ж. Перспективи використання культурної спадщини...* – С. 143 – 146; *Слондюков І.* Реставратор української нації...; *Федорів І.* Творчість Михайла Брайчевського... – С. 91 – 99.

¹¹¹ Радько П. Українська державна ідея... – С. 516 – 529.

¹¹² Бондаренко Н. Славянський етногенез...

¹¹³ Ісаєвич Я. Михайло Брайчевський і його концепція... – С. 189 – 200.

¹¹⁴ Шевченко В. М. Брайчевський на ниві охорони... – С. 46 – 54.

¹¹⁵ Горбик В., Денисенко Г. Діяльність державних інституцій... – С. 5 – 43.

¹¹⁶ Пономарьова Л. Нова реконструкція Золотої брами... – С. 62 – 70.

руху¹¹⁷. У ній показано Михайла Юліановича активним учасником Клубу творчої молоді – однієї з провідних організацій «шістдесятників». Висвітлено, також, історію видання праці «Приєднання чи воз'єднання»: як вона потрапила у самвидав, її публікацією за кордоном та засудження у стінах Академії наук УРСР. Автори дослідження «Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки)» Олег Бажан та Юрій Данилюк звертаються до тих же епізодів з громадсько-політичної діяльності вченого, що й Г. Касьянов¹¹⁸.

Студії дослідника руху шістдесятників Ярослава Секо відсилають до суспільно-політичних умов діяльності українських шістдесятників. Окрім того, дослідник звертається до суспільно-політичних та історичних поглядів М. Брайчевського. Учений, також, досліджував й діяльність Клубу творчої молоді¹¹⁹. Це ж питання досліджував і Сергій Білокінь, який змістовно описав діяльність КТМ у цілому та діяльність у ньому Михайла Брайчевського зокрема¹²⁰. Умови діяльності українських дисидентів, у тому числі й методи тиску на них, висвітлені у працях Михайла Білецького, Василя Овсієнка, Олександра Рубльова та ін.¹²¹

Участь М. Брайчевського у створенні та діяльності Народного Руху України висвітлена вельми фрагментарно. Лише Олексій Гарань, Григорій Гончарук, Юрій Діденко та Василь Князевич побіжно згадали той факт, що він виступив на

---

¹¹⁷ Касьянов Г. Незгодні...

¹¹⁸ Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух...

¹¹⁹ Секо Я. Історичний дискурс... – С. 126 – 133; Його ж. Культурницькі об'єднання... – С. 230 – 236.

¹²⁰ Білокінь С. Клуб творчої молоді... – С. 39 – 60.

¹²¹ Бажан О. Дисидентство в УРСР... – С. 27 – 31; Його ж. Опозиційний рух в Україні... – С. 189 – 199; Його ж. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»... – С. 30 – 35; Білецький М. Як готувався «Київський лист»...; Овсієнко В. Война КГБ против диссидентів...; Рубльов О. «Український історичний журнал»... – С. 18 – 55; Рубльов О. У пошуках правди історії... – С. 3 – 33.

Установчому з'їзді НРУ¹²². Хоча праці Наталії Барановської, Сергія Бондаренка, Василя Деревінського, Володимира Черняка, Олени Шановської та ін. висвітлюють діяльність НРУ без згадок про Михайла Юліановича, вони є цінними для нашого дослідження, відсилаючи до історичного тла діяльності Брайчевського як одного з фундаторів Руху (передумов виникнення НРУ, основних віх його діяльності)¹²³.

Автором низки досліджень, присвячених діяльності Брайчевського, є І. Гирич. Його студії важливі з огляду на з'ясування автором передумов та обставин появи знаменитого публіцистичного твору, що став одним з маніфестів українського дисидентського руху¹²⁴. Окрім того, автор висвітлив основні етапи співпраці вченого з «УІТ», подекуди використуваючи й власні спогади, як заступника голови КО УІТ¹²⁵. Цікавими є відомості про його контакти, а також про умови та чинники, у яких вони здійснювалися із знаменитими діячами західної української діаспори.

Значний інтерес для дослідників постаті Михайла Брайчевського становлять студії Віталія Яремчука. В одній з статей автор висвітлив причини трансформації суспільно-політичних поглядів та ідентичності Брайчевського¹²⁶. Багато інформації черпаємо, також, з його ґрунтовного дослідження присвяченого розвитку історичної науки в СРСР¹²⁷. Зокрема, ним

---

¹²² *Гарань О.* Програмні документи Руху... – С. 7 – 12; *Його ж.* Убити дракона...; *Гончарук Г.* Народний Рух України...; *Гончарук Г., Нагайцев А., Шановская А.* Украина: предрассветные сражения...; *Діденко Ю.* Народний Рух України... – С. 42 – 53; *Князевич Д.* Народний Рух України... – С. 151 – 156.

¹²³ *Барановська Н.* Суспільно-політичні та соціально-економічні... – С. 13 – 28; *Бондаренко С.* Роль Народного Руху України... – С. 80 – 84; *Деревінський В.* Трансформація НРУ... – С. 29 – 37; *Черняк В.* Битва за Україну...; *Шановська О.* Історія Народного Руху України... – С. 49 – 60.

¹²⁴ *Гирич І.* «Приєднання чи возз'єднання?»... – С. 64 – 65.

¹²⁵ *Його ж.* Михайло Брайчевський та УІТ... – С. 60 – 71.

¹²⁶ *Яремчук В.* Чому Михайло Брайчевський... – С. 33 – 37.;

¹²⁷ *Його ж.* Минуле України в історичній науці...

ґрунтовно висвітлено погляди представників нонконформістської історіографії, в тому числі й М. Брайчевського, на вузлові проблеми української історії. Представлена тут інформація про зміст уявлень лідера опозиційної історіографії 1960 – 1980-х рр. стосовно минулого України є цінною з огляду на кореляцію між історичними та суспільно-політичними поглядами вченого. Цікавою, з огляду на вивчення світогляду Брайчевського є стаття присвячена історичним поглядам Михайла Юліановича, у якій автор, окрім історичних поглядів вченого, вказав і на суспільно-політичні чинники, в умовах яких вони [історичні погляди] формувалися¹²⁸.

Проблеми співпраці Брайчевського з українською діаспорою побіжно торкається Алла Атаманенко. Важливим для нашого дослідження є спостереження авторки про використання діаспорними науковцями псевдонімів під час публікацій материкових учених для забезпечення їх від переслідування з боку радянської влади¹²⁹.

Окрему увагу варто приділити дослідженням представників української зарубіжної історіографії. У цьому середовищі постать М. Брайчевського (насамперед його наукові візії) досліджувалася ще за життя вченого. Першим, хто звернув увагу на наукові тексти Брайчевського, став український діаспорний історик Марко Антонович, який у 1964 році написав рецензію на монографію «Коли і як виник Київ»¹³⁰. Через 5 років з-під пера М. Антоновича вийшла ще одна рецензія, на цей раз на твір «Походження Русі», а у 1989 році – на твір «Утвердження християнства на Русі». Необхідно відзначити, що діаспорні дослідники дещо критично ставилися до деяких новаторських ідей Михайла Юліановича. Це, гадаємо, пояснюється тим, що серед ключових теорій Брайчевського була ідея культурного впливу слов'ян на кочівників, що стояли на

---

¹²⁸ Яремчук В. Про феноменальність... – С. 95 – 103.

¹²⁹ Атаманенко А. Українське історичне товариство... – С. 244.

¹³⁰ Антонович М. [Рец. на:] М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ... – С. 48 – 49.

значно нижчому щаблі розвитку. Діаспорні ж науковці-медієвісти, перебуваючи під впливом творчості українського вченого Омеляна Пріцака, обстоювали ідеї, що суперечили трактуванням М. Брайчевського. Зокрема, Михайлові Юліановичу закидали недооцінку впливу гуннів і Хозарського каганату на слов'янські племена, а також переоцінку ролі аварів щодо слов'ян¹³¹. Стосовно праці «Утвердження християнства на Русі» М. Антонович вказав на те, що вона була «ще одним болючим компромісом між формальними вимогами застою і науковою творчістю автора»¹³². Діаспорний вчений вважав формальними цитати «класиків марксизму», які мало, а то й зовсім не стосувалися теми, а також «ствердження різних комуністичних “вірую” та досягнень (феодалізм)»¹³³. Відзначаючи багату джерельну та літературну базу дослідження, М. Антонович наголошував на тому, що з нього «було скрупульозно усунуто не лише тrefну еміграційну літературу, а й офіційно засудженого М. Грушевського»¹³⁴. Праці Антоновича важливі для дослідження ставлення української зарубіжної історіографії до творчості Брайчевського, і, як наслідок, допомагають зрозуміти ті передумови, що сприяли встановленню тісних зв'язків ученого з українською діаспорою.

Окрім М. Антоновича, постать М. Брайчевського викликала зацікавлення й у Л. Винара, який став автором біографічної розвідки, написаної на честь 75-и річчя Михайла Юліановича й вміщеної у передмові до збірки «Вибрані твори», та публікації про співпрацю Михайла Брайчевського з УІГ. Як перший, так і другий тексти цікаві для нас насамперед тим, що більшість матеріалу Л. Винар подає як безпосередній учасник подій. Його праці насичені подробицями, низкою важливих фактів з життя та діяльності Брайчевського. Саме тому вони є серед основних джерел інформації про дослідження

---

¹³¹ Антонович М. [Рец. на:] М. Ю. Брайчевський. Походження... – С. 150.

¹³² Його ж. [Рец. на:] М. Ю. Брайчевський. Утвердження... – С. 149.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Там само.

співробітництва історика з українською діаспорою у США та Канаді¹³⁵. У монографії канадського дослідника українського походження Джона Басараба висвітлено обставини появи та подано аналіз статті «Приєднання чи возз'єднання»¹³⁶.

Досліджувана тема практично не вивчалася поза межами України. Праці як російських, так і західноєвропейських та американських істориків не містять інформації безпосередньо про життя та діяльність Михайла Брайчевського, проте вони є цінним джерелом для висвітлення історичних контекстів. У російській історіографії таким твором є синтезна праця з історії Росії ХХ – поч. ХХІ століття¹³⁷. Суспільно-політична реальність періоду хрущовської «відлиги» та брежнєвської стагнації вдало висвітлена у творчості Віктора Козлова¹³⁸. Основну увагу автор звертає на протистояння влади та народу у часи «фальшивої» тиші післясталінського суспільства, розкриває також мотиви народного незадоволення, причини суспільних та етнічних конфліктів. Схожими за предметно-об'єктним спрямуванням є праці Людмили Алексєєвої та Олександра Данієля¹³⁹. У них описано процес зародження та розвитку дисидентського руху в СРСР, досліджено особливості радянського самвидаву тощо.

Серед праць західноєвропейських авторів в контексті проблематики дослідження увагу привертають студії американського історика Мартіна Малія¹⁴⁰. У них значне місце приділено інтелектуальній історії СРСР, а також, у певних аспектах, й радянської України. Деякі важливі нам фрагменти з історії Радянського Союзу зустрічаємо у працях Арчі Брауна, Леоніда Люкса, Роберта Денієлса та ін.¹⁴¹

---

¹³⁵ *Винар Л.* Михайло Брайчевський: співпраця з УІТ... – С. 103 – 123.

¹³⁶ *Basarab J.* Pereiaslav 1654...

¹³⁷ *История России.* XX век...

¹³⁸ *Козлов В.* Крамола... – С. 75 – 88; *Його ж.* Неизвестный СССР...

¹³⁹ *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР...; *Даниэль А.* Истоки и смысл... – С. 17 – 33.

¹⁴⁰ *Малиа М.* Советская трагедия...

¹⁴¹ *Браун А.* Горбачев, Ленин и разрыв... – С. 71 – 85; *Даниелс Р.* Взлет и падение...; *Люкс Л.* История России...

Аналіз історії вивчення теми показує, що наявні на сьогодні праці висвітлюють, в основному, лише окремі аспекти біографії М. Брайчевського і то досить лапідарно. Поза межами ґрунтового вивчення залишилися проблеми інтелектуальної та світоглядної біографії визначного громадського діяча та історика. Існують серйозні прогалини і у сенсі опрацювання подієво-фактологічного аспекту суспільно-політичної активності Брайчевського. Зрештою, на часі дослідження, яке б пов'язало «феноменологічний» зріз діяльності Михайла Юліановича з «емпіричним», спробою якого і є наша робота.

II. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО

1. Марксизм у світогляді М. Брайчевського

Загальновідомо, що будь-який історик зазнає впливу епохи та суспільства, в якому він проживає. Властиві для певного історичного періоду процеси і тенденції так чи інакше позначаються на внутрішньому світі дослідника. Діяльність Михайла Брайчевського відбувалася в умовах суспільно-політичної ситуації та історіографічного процесу в Україні середини – другої половини ХХ ст. Одним із провідних ідейних чинників, який позначався на науковій творчості представників суспільних наук цього часу, була спадщина «класиків марксизму-ленінізму» та її офіційне тлумачення й інструменталізація.

Як людина свого часу Михайло Юліанович, безперечно, перебував під впливом марксистської ідеології. Насамперед варто виділити ті фактори, що вплинули на становлення та еволюцію марксистського світогляду Брайчевського. Дитячі та юнацькі роки майбутнього вченого тісно пов'язані зі школою № 83 міста Києва, що розташовувалася на вулиці Лютеранській у приміщеннях колишніх німецької гімназії та чоловічого училища¹⁴³. Після відновлення в Києві радянської влади восени 1943 р. він одним із перших був зарахований до

---

¹⁴³ Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик українського відродження... – С. 19.

Київського державного університету, який з успіхом закінчив. Отож, бачимо, що історик здобув освіту у типових «радянських» навчальних закладах, які після освітньої реформи 1930-х рр. стали основою виховання нової формації «радянських людей».

Формування його особистості позначене також впливом батьків і родинного оточення. Так, за спогадами І. Мельник, батько вченого виховував його на засадах вчення Жан-Жака Руссо¹⁴⁴. Нагадаємо, що суспільно-політичний компонент вчення Руссо базується на ідеї так званого «природного стану» рівності й вільності людей. Причину виникнення нерівності він вбачав у приватній власності. Як засіб знищення поділу суспільства на багатих і бідних, французький філософ висунув утопічну теорію зрівняльного розподілу приватної власності. Бачимо, що для Брайчевського ідея суспільної рівності, проповідувана марксизмом, не була чужою і, як наслідок, цілком ймовірно, породила прихильність до марксистського вчення. Отож, і домашнє виховання, і вплив освітніх закладів сприяли вихованню Михайла Брайчевського як типово «радянської людини».

Ранні праці Брайчевського характеризуються цілковитою схильністю до суто радянського, сталіністського прочитання марксизму. Про це свідчить змістове наповнення ранніх робіт ученого. Як бачимо з тексту його статті «Деякі питання етногенезу східних слов'ян у світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства», він не був оригінальним як в тлумаченні історичної концепції марксизму вцілому, так і інституту держави зокрема, стверджуючи, що держава як така «виникає на певній, точно визначеній стадії історичного розвитку з переходом суспільства від первіснообщинного ладу до класової структури»¹⁴⁵.

У своїх працях першої половини – середини 1950-х років він не оминув також важливого питання релігії та її ролі в суспільстві. Тут дотримувався суто марксистської позиції.

---

¹⁴⁴ Унгурян О. Обладавший феноменальной памятью... – С. 10.

¹⁴⁵ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 110, арк. 3.

Зокрема, в статті «Про час зародження феодалізму в Давній Русі» історик вказав: «Головним ідеологічним завданням нової релігії (звичайно, з точки зору панівного класу) було утримувати в покорі експлуатований люд, переконати його в необхідності й доцільності існуючого ладу, що стверджував закономірність підкорення однієї частини населення іншій»¹⁴⁶. Одночасно він підтверджував класичну марксистську тезу про реакційність релігії: «Релігія перетворилася на реакційну силу, що стоїть на перешкоді рухові суспільства вперед»¹⁴⁷.

Очевидно, що праці історика цього періоду за своїми ідеями практично нічим не відрізнялися від ідеологічного оснащення тогочасної радянської історіографії. На розвиток історичної науки у 1930 – 1950-і рр. особливо значний вплив мали політико-ідеологічні чинники. Зокрема, важливою теоретичною підставою праць істориків був марксизм в його радянській інтерпретації, з базисно-надбудовним принципом підходу до суспільного життя, з акцентуванням класової природи історичних явищ і класової боротьби в історії. Партійні чиновники разом з істориками розробили теорію соціально-економічних формацій, приписуючи її К. Марксу і Ф. Енгельсу. Вона стала основною теоретичною схемою історичного процесу, обов'язковою для істориків¹⁴⁸.

Вище партійне керівництво суворо стежило за тим, щоб суспільство сприймало марксизм лише з погляду, вигідного для влади. Вивчення марксистської спадщини було регламентоване партійними директивами. В СРСР видавалися методичні посібники для студентів, де пояснювалося, як потрібно вивчати праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. У них зазначалося, які статті і книги варто людям читати, з вказуванням конкретних сторінок, інколи навіть й абзаців¹⁴⁹. Невід'ємною

---

¹⁴⁶ Брайчевский М., Довженок В. О времени сложения феодализма... – С. 64.

¹⁴⁷ Там само. – С. 71.

¹⁴⁸ Дубровский А. Историк и власть... – С. 781.

¹⁴⁹ Кагарлицкий Б. Марксизм – не рекомендовано... – С. 11.

частиною наукової праці історика було тоді щедре цитування «класиків», висловлювання яких сприймалися як істина останньої інстанції.

У радянській гуманітаристиці зникло багато тем (важливих, на думку К. Маркса), зокрема проблеми гуманізму, громадянського суспільства, демократії та ін. Марксистська доктрина отримала ортодоксальну форму, найменший відхід від якої розцінювався як ревізіонізм і суворо карався. Це була найбільш радикальна зміна, оскільки самі «класики» відкидали догматичний характер свого вчення. Цей процес відходу від класичного марксизму влучно підмітив А. Гуревич, зауваживши, що у Радянському Союзі проповідувався не марксизм¹⁵⁰. І дійсно, в СРСР післясталінської доби значна частина гуманітаріїв ґрунтовно не досліджувала інтелектуальну спадщину «класиків», а все зводилося до виписок з їх праць та читання підручників. Як наслідок, марксистське вчення в основному зводилося до базису і надбудови.

Власне, таке несамостійне, нав'язане офіційною ідеологією, прочитання класиків було властивим і для «раннього» Брайчевського. Недарма, у 1956 році керівництво Інституту історії АН УРСР характеризувало вченого як «дисциплінованого, ідейно витриманого, політично грамотного і морально стійкого»¹⁵¹. Можна сміливо твердити, що до кінця 1950-х – початку 1960-х років Михайло Юліанович залишався «вірним послідовником» радянської інтерпретації Маркса.

Поштовхом до «нового прочитання» марксизму для Брайчевського була, ймовірно, державна пропаганда та її спрямування в напрямку «нового прочитання» класиків після XX з'їзду КПРС. Така тенденція тодішньої офіційної ідеології та радянської гуманітаристики була пов'язана з критикою сталінізму і водночас з необхідністю повернення до «незамулених» джерел марксистсько-ленінського вчення. Не можемо виключати, що на

---

¹⁵⁰ Гуревич А. История историка... – С. 70.

¹⁵¹ Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 1-Л, спр. 680, арк. 18.

здатність молодого інтелектуала по-новому трактувати ідеї «класиків» вплинула й одна з суто «людських» рис Михайла Юліановича – уміння критично та тверезо мислити. Як вказує Михайло Сагайдак, він завжди рухався своїм, відмінним від інших шляхом, оскільки був переконаним у тому, що соціологізований «здоровий глузд» нерідко зводить людину на манівці, й, таким чином, не може виступати у ролі головного (не кажучи вже – єдиного) критерію істини¹⁵². «Нове прочитання» класиків стало ковтком повітря для значної частини інтелігенції. Безперечно, що названа обставина мала позначитися і, очевидно, позначилася на поглядах та ідеологічній ідентичності молодого Брайчевського. Як покажемо далі, світогляд вченого змінювався.

Важливу роль у цьому сенсі відіграла суспільно-політична ситуація у країні, яка склалася після смерті Й. Сталіна. Політика десталінізації безпосередньо вплинула на суспільно-політичні погляди інтелектуалів у Радянському Союзі. З'явився сумнів у правильності вибору шляху, яким рухалася країна Рад, почали «відкриватися очі» на радянську реальність. Цей процес, звісно, не був одночасним: одних до цього штовхнула доповідь Микити Хрущова, іншим відкрили очі події 50-60-х років в Угорщині, а потім у Чехословаччині, були й такі, що зберегли свою марксистсько-ленінську переконаність аж до горбачовської перебудови. Однак, той, «хто не був сліпим, не міг не бачити суперечностей між догмою, вівіскою і тим, що вийшло в реальності»¹⁵³.

Вважаємо, що для Брайчевського ревізії власних суспільно-політичних поглядів розпочалася з початку 1960-х рр. Безперечно, що на межі 1950 – 1960-х рр. він ще не був розчарованим у діяльності вищого керівництва СРСР. Цікаво, що за його визнанням він щиро сумував з приводу смерті Й. Сталіна. Зокрема, у своїх спогадах вчений зазначав, що «опинився в становищі розпачливої дитини, яка втратила батьків у найтривожніший момент, продиктований класовою боротьбою імперіалістичних

---

¹⁵² Сагайдак М. Михайло Брайчевський у просторі... – С. 105.

¹⁵³ Гуревич А. История историка... – С. 70 – 71.

і соціалістичних сил»¹⁵⁴. У цей період історик за власною ініціативою підготував підручник «Основи марксистської філософії», який був визнаний одним з найкращих на конкурсі, проведеному видавництвом соціально-економічної літератури в Москві, за «глибоке висвітлення основних теоретичних проблем марксистської філософії», а також «за написання ясною, популярною мовою, доступною широкому колу читачів»¹⁵⁵. Жодної нагороди, однак, цей твір не удостоївся, можливо, у зв'язку з «недостатньою критикою тогочасного ревізійонізму»¹⁵⁶, хоча сам автор іронізував стосовно того, що цілі абзаци з його праці потрапили у державний підручник з основ філософії. Вже тут бачимо певні елементи ревізії Брайчевським ленінсько-сталінського варіанту марксизму. У цій праці він наголошував: «Маркс і Енгельс стверджували, що їх погляди не є догмою, що вони виникли в певних умовах і при виникненні нових умов, можуть і повинні переглядатися, розвиватися, уточнюватися»¹⁵⁷. Саме з прагнення до «нового прочитання Маркса» і розпочалася еволюція його суспільно-політичних поглядів, однак тоді вона ще не стосувалася наукової творчості, залишившись у межах філософських роздумів.

У творах М. Брайчевського, написаних у першій половині 1960-х років, неодноразово звучить думка про вирішальну роль класової боротьби у процесі розвитку суспільства. Зокрема, у статті «Київське повстання 1068 – 1069 років» класова боротьба трактувалась як протистояння двох антагоністичних класів: феодалів та міщанства. Події 1068 – 1069 рр. були характерними для доби високого середньовіччя. На думку вченого, це було антифеодальне повстання народних мас, спрямоване проти соціального гноблення, лише зовні ускладнене політичними моментами, причини якого лежали в сфері класових відносин доби¹⁵⁸.

---

¹⁵⁴ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 13, арк. 121 – 122.

¹⁵⁵ Там само, спр. 2211, арк. 1 – 2.

¹⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 2365, арк. 160.

¹⁵⁷ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 65, арк. 18.

¹⁵⁸ Там само, спр. 189, арк. 9.

Не зазнала змін його позиція щодо природи держави, яку характеризував, послідовно дотримуючись марксистського вчення: «Держава виступає тим інструментом, який дозволяє гнобителям держати пригноблених в покорі. Разом з тим держава здійснює зовнішньополітичну функцію, забезпечуючи інтереси панівних верств суспільства за межами країни та захист останньої від зазіхань з боку зовнішніх ворогів. Процес виникнення держави починається тоді, коли починається поділ суспільства на антагоністичні класи, коли з'являються багаті і бідні, визискувачі і визискувані, пани і підлегли»¹⁵⁹. Вчений був переконаним у тому, що суспільна верхівка оточує себе озброєними дружинами, збройна сила яких протиставляється вже не тільки зовнішньому ворогу, але більшою мірою і нижчим шарам того ж суспільства, яке породжує саму верхівку¹⁶⁰.

Загалом, приблизно до зламу 1950 – 1960-х рр. Брайчевський залишався адептом марксистських ідей. Вчений не сумнівався у тому, що марксизм «був логічним і необхідним завершенням суспільного розвитку, логічним і необхідним підсумком усього того, що було досягнуто людським генієм за 5 чи 6 тисячоліть»¹⁶¹, а матеріалістичний світогляд вважав передовим, на відміну від «реакційного ідеалістичного»¹⁶².

На тлі згортання хрущовської відлиги та переходу до брежневської консервативно-охоронної політики народ і влада виробили нові «правила гри» і подвійної моралі, які визначили соціально-політичне явище, що отримало назву «застій»¹⁶³. В епоху застою суспільно-наукова риторика повернула радянську дійсність з ніг на голову. Як раніше говорили радянські громадяни, принаймні частина з них, їх світ був «задзеркаллям», де (всупереч поглядам Маркса) ідеологія і

---

¹⁵⁹ Брайчевський М. Біля джерел слов'янської... – С. 304.

¹⁶⁰ Там само. – С. 305.

¹⁶¹ ІРНБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 65, арк. 75 – 76.

¹⁶² Там само, арк. 12.

¹⁶³ Козлов В. Неизвестный СССР... – С. 404.

політика були передусім «базисом» системи, аніж «надбудовою», і суспільно-економічні конструкції виявилися похідними від цього партійного базису¹⁶⁴.

Михайло Брайчевський не поділяв поглядів більшості своїх колег, що пішли шляхом нових політично-вмотивованих маніпуляцій марксистських ідей, що підлаштовувалися тепер вже під ідеологічну кон'юнктуру постсталінського керівництва СРСР. Він і надалі дотримувався його «ортодоксального» варіанту, породженого текстами «класиків», а не їхньою черговою редукацією до сфери радянської ідеології. Доказом цього є відома праця «Приєднання чи возз'єднання». Необхідно зазначити, що тут Михайло Юліанович вперше в українській радянській історіографії наголосив на очевидному викривленні історичної істини і «ревізії теоретичних підвалин марксизму» попередньою радянською історичною наукою¹⁶⁵. Вважаємо, що саме це твердження розкриває природу подальшої опозиційності Брайчевського. Вчений наголошував на трансформації радянської ідеології від марксизму-ленінізму до, фактично, російського великодержавного шовінізму¹⁶⁶. Так, він зауважував, що «Росія не підлягає з'ясованим марксизмом законів історичного розвитку»¹⁶⁷, по суті, вказавши, що вчення «класиків» не прижилося ні там, ні в СРСР. Будучи прихильником ідеї самовизначення народів, Брайчевський слідом за класиками виступав й за прогресивність національно-визвольних рухів, які само собою проголошувалися великим злом на теренах Радянської імперії¹⁶⁸. Практично увесь зміст цієї праці є спробою викрити хибні постулати «радянської» версії марксизму.

Продовжуючи бути щирим марксистом, Михайло Юліанович виступив проти хибного шляху розвитку Радянського Союзу, що суперечив марксистському вченню. Поетичний

---

¹⁶⁴ Малица М. Советская трагедия... – С. 16.

¹⁶⁵ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання... – С. 7.

¹⁶⁶ Там само. – С. 15.

¹⁶⁷ Там само. – С. 26.

¹⁶⁸ Там само. – С. 25.

триптих «Чинквеченто», написаний у 1969 р. прикметно демонструє його прихильність до соціалістичних ідей. Зокрема, автор звертався до сучасників із закликом:

«Хай згинуть всюди голод, горе, злидні,
І стануть люди – рідні чи нерідні –
У radoщах і горі заодно»¹⁶⁹.

Незмінними, порівняно з попереднім періодом, залишилися й прихильність до марксистського погляду на історичний процес. Насамперед, це стосується поглядів на роль особи в історії та класову боротьбу як визначальний чинник історичного процесу. Наприклад, досліджуючи діяльність Івана Мазепи, Михайло Юліанович лише належністю гетьмана до «класу феодалів», а не розрекламованою та розтиражованою роллю «зрадника дружби українського та російського народів», пояснював його велику непопулярність серед простолюду. На його думку, висвітлення подій цього історичного періоду було доречне у контексті боротьби експлуататорів та пригноблених мас. У своїх «Замітках» початку 1970-х років вчений зауважив: «Мазепа був переконаним репрезентантом феодалних тенденцій і, як ніхто інший, реально сприяв реставрації феодално-кріпосницьких порядків у краю. Саме це, а не так звана «зрада» (союз зі шведським королем проти Петра I), послужило причиною непопулярності гетьмана серед народу»¹⁷⁰. Крізь призму класових відносин вчений оцінює також діяльність інших історичних постатей: Богдана Хмельницького, Василя Кочубея і багатьох інших. Зокрема, Хмельницького історик називає феодалом, захисником реакційних феодалних порядків¹⁷¹, а Кочубея – феодалом і гнобителем¹⁷². Аналогічним було його ставлення і до діячів російської історії: Олександра Суворова, Петра Ушакова, Івана IV Грозного та багатьох інших¹⁷³.

---

¹⁶⁹ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 438, арк. 11.

¹⁷⁰ Там само, спр. 332, арк. 3.

¹⁷¹ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання... – С. 24.

¹⁷² Там само. – С. 20.

¹⁷³ Там само. – С. 14.

На початку 1970-х років М. Брайчевський, як і раніше, був переконаним у визначальній ролі народних мас в історичному процесі. Він твердив, що поразку Центральної Ради зумовила лише відсутність підтримки з боку народних мас. «В ЦР більшість належала дрібнобуржуазним партіям, а також ліберальній буржуазії кадетського кшталту[...]», внаслідок чого «вона поступово втратила довір'я народу»¹⁷⁴.

Залишався вчений, також, прихильником ідеї про визначальну роль соціальної революції в історичному процесі. Це підтверджується його творами, де значна увага присвячена якраз революційним рухам народних мас. Достатньо лише ознайомитися зі змістом однієї з його головних праць – «Суспільно-політичні рухи в Київській Русі», де значну частину тексту займають такі підрозділи, як «Київське повстання 1068 – 1069 років», «Другий рух волхвів», «Концепція класового примирення», «Київське повстання 1146 – 1147 років» та ін.

У 1970-і та на початку 1980-х років кардинально не змінюється і позиція Брайчевського стосовно релігії та церкви. Як і раніше, він називає її «опіумом для народу»¹⁷⁵, сприймаючи церковні споруди лише як архітектурні пам'ятки¹⁷⁶. У творі «Хозарія і Русь», вчений вказує на негативну, реакційну роль релігії, як способу «одурманювання мас», однак зазначає, що «релігія стала зовнішнім прикриттям, оболонкою, під якою ховалися глибокі соціальні конфлікти»¹⁷⁷. В іншому тексті цього ж періоду знаходимо наступне твердження: «Властива християнству проповідь відмови від життєвих благ, спочатку спрямована своїм вістрям проти сильних світу цього, надалі стала ідеологічним обґрунтуванням відвернення злидарів від боротьби за покращення матеріальних умов буття, тобто перетворилося на знаряддя захисту саме від тих багатств, до ліквідації яких християнство закликало у перші століття своєї

---

¹⁷⁴ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 332, арк. 8.

¹⁷⁵ Там само, спр. 91, арк. 5.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Брайчевський М. Хозарія і Русь... – С. 245.

історії»¹⁷⁸. А в праці «Аскольд – цар київський» було зазначено, що «християнство мало велике позитивне значення в плані розгортання боротьби пригнобленого люду проти визискувачів», проте, на думку історика, «знать використовувала християнські ідеї в своїх інтересах, поставила їх собі на службу»¹⁷⁹. Він вважав, соціальні рухи у Київській Русі набули форми антихристиянських виступів, очолюваних волхвами¹⁸⁰. Всі соціальні вчення, на думку Брайчевського, були спрямовані проти пануючого феодального ладу, приймали форму ревізійного християнства; що саме у християнстві шукали і знаходили ідеологічну платформу майже всі борці за соціальну справедливість. Зокрема, й катарство у Франції, і проповідь Віклефа в Англії, і гуситський рух у Чехії, і селянська війна в Німеччині проходили під гаслом захисту християнських ідей, що прямо перегукується з ідеологічними рухами на Русі, такими як ересь “жидовствующих” або стригольників, чи то рух нестяжателів. Ці соціальні рухи також набирали вигляду християнських учень¹⁸¹.

Михайло Брайчевський залишався послідовним прихильником марксистської ідеї боротьби класів. На прикладі билин київського циклу він акцентував увагу на протистоянні селянства та феодалів: «Ідеологічна спрямованість мотивів народного епосу – звеличення простої людини, як основного рушія історичного процесу на противагу репрезентантам правлячого класу»¹⁸². Вчений був переконаний, що один із головних лейтмотивів билин – «критика панівних, експлуаторських верств суспільства» і прагнення до суспільного благоденства¹⁸³. Як і раніше, Брайчевський вважав економічний чинник основою соціального прогресу. Зокрема, він писав

---

¹⁷⁸ Брайчевський М. Суспільно-політичні рухи... – С. 80.

¹⁷⁹ Його ж. Аскольд – цар київський... – С. 616.

¹⁸⁰ Там само. – С. 718.

¹⁸¹ Його ж. Суспільно-політичні рухи... – С. 81.

¹⁸² Його ж. Історична думка... – С. 615.

¹⁸³ Його ж. Суспільно-політичні рухи... – С. 151.

таке: «Слов'яни стояли на вищому рівні економічного, соціального та культурного розвитку. Їхня культура – і матеріальна, і духовна – відображала дуже давні й, головне, органічні традиції. Вона не була наслідком імпульсивного запозичення чи засвоєння сусідів, а сформувалася як вияв глибинних процесів суспільного-економічного розвитку»¹⁸⁴.

Однак, не можна не зауважити, що марксистський підхід до питань облаштування суспільства вже у середині 1960-х рр. викликав у М. Брайчевського певний скепсис. Підтвердження цьому знаходимо у тексті його незакінченого і неназваного художньо-історичного твору, де, зокрема, читаємо: «В одному з великих східних міст жив був цирульник, який славився своїм мистецтвом не тільки в рідному місті, але і далеко за його межами. Цирульня його знаходилась як раз на базарі, де завжди було багато людей, і тому в клієнтах у нього не було нестатку [...]. Нашому цирульнику доводилося слухати нарікання на життя та існування в місті, але не радісні слова. Завдяки цьому сам досить швидко прийшов до думки, що світ влаштований досить погано, що в ньому більше нещасних, ніж щасливих людей. Причому винні в цьому самі люди, які не вміють домовлятися один з одним. Він пишався своєю ідеєю – зрівнянням людей можна досягти великого щастя і процвітання. Свої погляди на буття і досягнення спільного блага наш герой обговорював зі своїми клієнтами – як вже говорилося, людьми різних станів – з декханами, з багатими купцями, високопоставленими чиновниками, муллами і міськими бідняками. І найдивніше те, що з ним погоджувалися всі.

Невдовзі слава про мудрого цирульника рознеслася по всій окрузі і багато людей стало ходити до нього, щоб мати честь вести бесіду з таким “великим мудрецем”. І сталося так, що одного разу в це місто приїхав по якихось державних справах сам могутній халіф, і почувши про незвичайного філософа, забажав бачити і говорити з ним»¹⁸⁵.

---

¹⁸⁴ Брайчевський М. Хозарія і Русь... – С. 59.

¹⁸⁵ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 790, арк. 18.

Отож, принцип зрівнялівки як засіб досягнення ідеального суспільства, який пропагує головний герой уривка, знаходив співчуття серед народних мас. Але як до цього ставився Брайчевський? На нашу думку, скепсис Михайла Юліановича до марксистського вчення виявляється у цьому творі дуже яскраво, насамперед, через негативне ставлення до головного героя цієї притчі, яка злітає з уст одного з персонажів – Люта Горислава¹⁸⁶. Це видно з тих епітетів, якими наділяє автор своїх персонажів: «загордився», «найдивніше те, що з ним погоджувалися всі», «великим мудрецем» (у оригіналі взято в лапки). Цікаво також і те, як Брайчевський демонструє нездатність такої суспільної системи до життя. За текстом, халіф, порозмовлявши з цирульником, запропонував йому провести кілька судів, щоб реалізувати свої ідеї. Ось як він це зобразив: «Першими стали [перед судом] два претенденти на місце збирача податків [...]. Цирульник наказав поділити посаду на дві посади з половинним доходом [...]. Хоча обидва претенденти належали до числа постійних клієнтів цирульника і не раз висловлювали повну згоду з його методом, почувши його вердикт, почали викрикувати прокляття»¹⁸⁷. Продовжуючи судові засідання таким же чином, цирульник налаштував проти себе більшість міщан. «Всі, хто прийшов зі своїми скаргами, розбіглись хто-куди, залишивши його розгубленим причинами його ганебного провалу»¹⁸⁸. Таким чином, за допомогою алегорії, Брайчевський описав реальні можливості марксистської доктрини побудови суспільства нового типу.

Подальша еволюція його поглядів на марксизм помітна у другій половині 1980 – 1990-х рр. Якщо у попередній період українську історіографію характеризувала ізольованість від зарубіжних наукових центрів, то тепер із початком демократизації СРСР стало можливим не лише вільне висловлювання думок, а й все активніше використання здобутків нерадянської

---

¹⁸⁶ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, стр. 790, арк. 17 – 18.

¹⁸⁷ Там само, арк. 19 – 20.

¹⁸⁸ Там само, арк. 22.

гуманітаристики. Перед суспільствознавцями відкривалися нові можливості пізнання, як здавалося, добре відомої спадщини класиків марксизму-ленінізму.

Незалежний у політичних судженнях, Михайло Брайчевський проте, не кинувся у значною мірою кон'юнктурну хвилю «переосмислення марксистської традиції». На відміну від більшості українських радянських істориків, які почали активно «деконструювати» марксизм-ленінізм та обґрунтовувати хибність ідей його «класиків», він продовжував і надалі в багатьох аспектах залишатися прибічником марксизму. Наприклад, за спогадами І. Мельник, він продовжував вважати Маркса «великим вченим»¹⁸⁹. Зокрема, у відкритому листі до керівників Народного Руху України твердив, що «марксизм зберігає своє значення й сьогодні. Не все в Марксовій теорії було хибним; є в ній чимало розумного і справедливого»¹⁹⁰.

Не змінилося ставлення М. Брайчевського до релігії та церкви. Порівнюючи з попереднім періодом, можемо констатувати, що він залишився на старих рафіновано марксистських позиціях. Так, у монографії «Утвердження християнства на Русі» він зазначав: «Християнство, як будь-яка інша ідеологічна система класового суспільства, прагнуло прищепити масам ідею необхідності й розумності існуючого ладу, оснований на підкоренні однієї частини населення іншій. Християнство позбавляло людину перспективи, переконувало у непотрібності та безнадійності боротьби за покращення життєвих умов»¹⁹¹. У 1990-х роках у трактаті «Вступ до історичної науки» бачимо таке ж негативне ставлення до релігії: «Верховним суддею, несхибним авторитетом мала бути особа, що посідала найвищий щабель в ієрархії церковної думки. В рамках релігії – це сам Господь (хоч би як його називали: Іеговою, Христом, Аллахом, Буддою чи ще якимсь). У рамках марксистської секти – канонічна трійця: К. Маркс, Ф. Енгельс,

---

¹⁸⁹ Мельник І. Книжок не може... – С. 61.

¹⁹⁰ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 917, арк. 2.

¹⁹¹ Брайчевський М. Утвердження християнства... – С. 217.

В. Ленін»¹⁹². Однак найяскравіше цей уривок свідчить про кардинальну зміну його ставлення до марксистського вчення. Чи не вперше звучить критика марксизму як «речі в собі».

Фактично не зазнали еволюції погляди вченого стосовно питання співвідношення ролі особи та мас в історичному процесі. Як і раніше, Михайло Юліанович був переконаним у тому, що саме народні маси визначають та спрямовують історичний процес. Зокрема, стосовно Аскольдового хрещення у книзі «Походження слов'янської писемності» вчений зазначав наступне: ця подія була глибоко закономірним актом, здійснення якого не залежало від уподобань Аскольда, а визначалось ходом самого історичного процесу¹⁹³.

У працях 1990-х років Брайчевський продовжував суто помарксистському, з «класової» точки зору, тлумачити соціальну природу держав минулого та сучасного. Такі мотиви можна побачити у його висловлюваннях про українську гетьманську державу 1918 р. Наприклад, вчений стверджував, що Павло Скоропадський був «репрезентантом найреакційніших поміщицьких та капіталістичних верств суспільства»¹⁹⁴ та сформував «маріонетковий уряд»¹⁹⁵. Він критикував капіталістичну модель держави і на прикладі сучасних країн Заходу. У творі «Скарби знайдені та незнайдені» Михайло Юліанович писав, що «капіталістична система підступно проголошуючи рівність можливостей, [...] поширює химеру, згідно якій кожен може стати мільйонером»¹⁹⁶.

У текстах 1990-х років бачимо критичне ставлення і до реалій економічної політики у «соціалістичному СРСР», і до економічних ідей, які були покладені в основу такої політики. Вчений, зокрема, зауважував наступне: «Гасло “Економіка має бути економічною” відбило одну з провідних тенденцій соціалі-

---

¹⁹² Брайчевський М. Вступ до історичної... – С. 72.

¹⁹³ Його ж. Походження слов'янської... – С. 131

¹⁹⁴ Його ж. Конспект історії України... – С. 137.

¹⁹⁵ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 422, арк. 8.

¹⁹⁶ Там само, спр. 56, арк. 3.

стичного господарювання: його надмірність [...] З точки зору здорового глузду це гасло є елементарною нісенітницею. Економіка не може бути неекономною, інакше суспільство прямим ходом простуватиме до господарської катастрофи»¹⁹⁷. Брайчевський стверджував, що незалежно від назви економічної формації, основу якої становили принципи державної власності на знаряддя та засоби виробництва, суть її залишається однаковою. «Соціалістичний СРСР, націонал-соціалістична Німеччина, фашистська Італія, комуністична Кампучія – усе це явища одного порядку, по суті одне й те саме, попри термінологічну розмаїтість»¹⁹⁸. На думку його однією з найбільших помилок політичної економії соціалізму була волонтаристська «ілюзія, що виробництвом можна керувати як військовою частиною»¹⁹⁹. Михайло Юліанович вважав, що недолуга економічна доктрина стала однією з причин недієздатності й утопічності марксизму як практичної ідеології²⁰⁰.

Брайчевський висловлював негативне ставлення до марксистської ідеї комуністичного майбутнього. Так, учений вказав наступне: «Куди прямуватиме людство, організоване в соціалістичні структури? Як і кожна релігія, марксизм обіцяв своїм adeptам рай. На відміну від християнського раю на небі, комуністичний рай – на землі, але в неосяжному майбутньому, що вимірювалося тисячами років. До цього раю жоден неофіт не мав надії дожити»²⁰¹.

Таким чином, його ставлення до марксизму для дослідників становить значний інтерес, оскільки дозволяє краще зрозуміти наукову філософію та пояснити мотиви громадсько-політичної діяльності історика. Протягом 1940 – 1950-х рр. Брайчевський беззаперечно сповідував офіційну радянську концепцію марксизму. Це прослідковується в основному з те-

---

¹⁹⁷ Брайчевський М. Соціалізм. Закон надмірності... – С. 10.

¹⁹⁸ Його ж. Шлях у глухий кут... – С. 14.

¹⁹⁹ Його ж. Соціалізм. Закон індискретного... – С. 8.

²⁰⁰ Його ж. Соціалізм. Закон господарської... – С. 8.

²⁰¹ Його ж. Вступ до історичної... – С. 73.

матичного спрямування та риторики ранніх праць вченого. Марксистський світогляд виявляється й у працях вченого періоду 1960 – 1980-х рр. У більш пізній час він залишався прибічником марксизму як соціального вчення та вважав правильною історичну концепцію марксизму. Проте вже не сприймав інструментального використання марксистських ідей як засобу обґрунтування політики вищого керівництва СРСР, а був схильним до їх незалежного та самостійного тлумачення. Починаючи з кінця 1980-х рр. помітним стало усвідомлення ним утопічної сутності марксистських ідей у сенсі їх реалізації як соціального вчення. Характерним у цьому плані є таке його твердження: «настанови К. Маркса зникали з наукового обрїю, як тільки справа доходила до проблеми практичного застосування»²⁰².

2. Від радянської лояльності до українського патріотизму

Михайло Брайчевський був типовою радянською людиною, з загально радянською (можливо, навіть, з російською) ідентичністю. До такого твердження нас спонукало те, що вчений народився та виховувався у російсько-культурній родині. Окрім того, індикатором світоглядної еволюції Михайла Юліановича є його щоденники. Зокрема, у щоденнику за 1962 рік записи проводилися російською мовою, а вже у 1967 році – українською. Ймовірно, використання Брайчевським російської мови у першій третині його життя свідчить про його тодішню ідентичність. Проте вже у шкільні роки в свідомість майбутнього вченого були закладені зерна українського патріотизму, що у майбутньому проросли у виразно українські погляди. Як згадував безпосередньо сам історик, від вчителя

---

²⁰² Брайчевський М. Історіософські підвалини... – С. 235.

української мови й літератури Марії Полікарпівни Юркової він почув і засвоїв «елементарну істину: кожен народ має право на свою мову, на свою культуру і на свій особливий імідж». Як твердив Брайчевський, М. Юркова прищепила йому «глибокий пієтет до української проблематики»²⁰³. На те, що Михайло Брайчевський з часом сприйняв українську національну ідею, скоріше за все вплинули «довготривалі чинники, пов'язані з його фаховими зацікавленнями як історика та археолога – сталий професійний інтерес до раннього періоду української історії, пам'яток київської старовини, які зі студентських років вивчав і опікувався їх збереженням»²⁰⁴. Сфера наукових інтересів історика, гадаємо, мала б позначитись, й, найімовірніше, позначилися на його самоусвідомленні.

Попри те, що деякі ортодокси в історичній науці УРСР вже в 1950-і рр. вважали Брайчевського «українським буржуазним націоналістом», до початку – середини 1960-х років він, усвідомлюючи свою належність до українського народу, ще не сприймався офіційно і насправді не був опозиційно налаштованою до влади особою²⁰⁵. У цьому руслі можна твердити про його активну ангажованість в цей час до радянського ідеологічного дискурсу, про що свідчить підготовка вище згаданого підручника з марксистської філософії. Окрім того, його «лояльність» підтверджує той факт, що протягом 1955 – 1960 рр. він кілька разів побував за кордоном, що було можливим тільки для лояльних до влади громадян. Варто зауважити, що вченому вдалося відвідати не лише дружні СРСР країни «соцтабору», зокрема «соціалістичну» Польщу. Йому дозволяли відвідати і «капіталістичні» країни, а така можливість тоді надавалася лише політично благонадійним особам. Наприкінці 1950-х він відвідав Швецію та Фінляндію, у лютому 1959 року перебував у Китаї, а у вересні 1960 р. – в НДР²⁰⁶.

---

²⁰³ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 13, арк. 23 – 24.

²⁰⁴ Яремчук В. Про феноменальність... – С. 99.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Інститут археології НАН України, відділ кадрів, [б.а.]. Особова

Безсумнівно: ослаблення «залізної завіси» мало величезне значення для радянського суспільства. У 1956 році за кордон виїхало 560 тис. громадян, а за два наступні роки – близько півтора мільйона. Вони мали можливість на власні очі порівняти життєвий рівень СРСР з іншими країнами. Порівняння, як правило, складалося не на користь соціалістичної дійсності, породжувало масу питань, подиву, а часто і відвертого сум'яття²⁰⁷.

Найкраще радянську лояльність «раннього» Брайчевського демонструє його творчість у 1950 – на початку 1960-х років. У цей період Михайло Юліанович не займався активною громадською діяльністю, тому підставою для висвітлення його суспільно-політичних поглядів нам слугуватимуть більшою мірою наукові праці вченого. На думку сучасного російського дослідника Віктора Бердинських, професійна етика історика базується на необхідності його праці суспільству і державі²⁰⁸. Можна висловити припущення, що для молодого Михайла Брайчевського, скоріше за все, важливим було суспільне визнання його творчості. В сталінську епоху «історики були орієнтовані на службу, а не на служіння, а тому були поставлені під жорсткий контроль. Заохочень і нагород від суспільства заслужував той, хто виправдовував депрофесіоналізацію суспільними потребами, але не той, хто намагався керуватися в роботі професіоналізмом і особистою відповідальністю»²⁰⁹. Окрім того, органічною частиною свідомості більшості істориків повоєнного покоління була переконаність у соціальній справедливості радянського ладу²¹⁰. Тому, не дивно що, рання творчість Брайчевського якраз і характеризується лояльністю до тогочасних ідеолого-політичних догматів й, так би мовити, прихильністю до «радянської національної ідеї».

справа Брайчевського Михайла Юліановича; Інститут історії АН УРСР. Науковий архів, ф. 1, оп. 1-Л, спр. 680, арк. 7.

²⁰⁷ *Пыжыков А.* Хрущевская «оттепель»... – С. 179.

²⁰⁸ *Бердинских В.* Ремесло историка... – С. 63.

²⁰⁹ *Глебова И.* История – общество – историк... – С. 91.

²¹⁰ *Сидорова Л.* Советские историки... – С. 209 – 210.

Як наслідок, твори вченого, написані впродовж 1950-х років, були переповнені, умовно кажучи, деклараціями загально радянської лояльності. У цьому сенсі однією з найбільш показових праць цього періоду є стаття «Деякі питання етногенезу східних слов'ян у світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства». У ній М. Брайчевський неодноразово наголошував на слушності офіційної тези про «три братерські народи», вказуючи, що «і російський, і український, і білоруський народи створились порівняно пізно; поділ східних слов'ян на три братні народи – наслідок певних історичних умов, що зародилися ще в XII – XIII ст. і були закріплені монгольським завоюванням». Ба більше, відштовхуючись від цього твердження, вчений цілком підтримував класичну тезу сталіністської історіографії, що стверджувала етнічну єдність давньоруської народності²¹¹. По-перше, він зазначав, що «Русь мала єдину та спільну для всіх її частин мову, однаково зрозумілу для населення всіх давньоруських земель»²¹². По-друге, зауважив наступне: «Київська Русь за своїм характером значно відрізнялася від тимчасових та не цілісних військово-адміністративних об'єднань епохи рабовлаництва та феодалізму [...] була безперечно єдиною державою, створеною єдиною народністю»²¹³.

Виразно також прослідковується намагання Брайчевського, звертаючись до історії IV – VII ст., довести слушність постулату про єдиний давньоруський етнос. Так, учений пише, що «анти вже в перші століття нашої ери підтримують зі своїми північними сусідами досить тісні відносини, що яскраво підтверджуються археологічними пам'ятками. Особливо тісними ці взаємозв'язки стали близько VII – VIII ст. н. е., коли Дніпро став основною артерією зв'язку. В результаті цієї взаємодії [...] проходить злиття південних (антських) і північних

---

²¹¹ Докл. див.: Греков Б. Киевская Русь... – С. 9 – 10; Юсова Н. Идеина й термінологічна генеалогія... – С. 101 – 125; Юсова Н., Юсов С. Первые дискуссии в академической среде... – С. 92 – 98.

²¹² ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 110, арк. 10.

²¹³ Там само, арк. 11.

племен»²¹⁴. Таким чином, його тодішні інтерпретації етнічної історії східного слов'янства були практично суголосними офіційним ідеологемам тогочасної радянської історіографії. Радянські історики зламу 40 – 50-х років ХХ століття перебували у жорстких лещатах суспільного та владного тиску, а в такій ситуації «не завжди залишалося місце для професійності і корпоративної етики історика»²¹⁵. Очевидно, що молодий Брайчевський навряд чи виходив поза межі саме таких принципів співіснування влади і науки.

Період кінця 1950 – першої половини 1960-х років був позначений виразними ознаками ідейно-психологічної кризи радянського суспільства. Фактично розпочався він з ХХ з'їзду КПРС, на якому 26 лютого 1956 року М. Хрущов виголосив свою відому промову «Про культ особи та його наслідки», яка стала чи не найважливішою подією внутрішньо-політичного життя СРСР періоду його правління. У цій промові Генеральний секретар ЦК КПРС відкрито визнавав, що в самому серці світової комуністичної системи у минулому здійснювалася злочинна діяльність, і відтепер цей факт вже не можна було заперечувати як буржуазний наклеп. Зміст доповіді отримав широкий розголос всередині країни, а за кордоном був опублікований повний його текст. З часів пакту Молотова-Ріббентропа з Москви не надходило настільки шокуючих новин. Як згадує сучасник подій середини 1950-х років німецький історик Карл Аймермахер, «люди з піднесенням сприйняли щирість доповіді і в той же час були вражені, дізнавшись про масові злочини, ретельно замовчувані від молоді, яка щасливо і безтурботно зростала при соціалізмі. Доповідь Хрущова викликала надію на значні зміни всередині самого апарату влади й, відповідно, всередині диктатури, яка панувала в країнах Східного блоку. У той період неспівпадіння красивого обличчя з дійсністю пробудило потребу ближче познайомитися з основами марксизму і досвідом його суспільно-політичної

---

²¹⁴ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 110, арк. 55.

²¹⁵ Орлов И. Историк сталинской эпохи... – С. 130.

реалізації»²¹⁶. Про своєрідне інтелектуальне розкріпачення як один з наслідків ХХ з'їзду та одну з передумов появи інакомислення та опозиційності до режиму каже й сучасний український дослідник опозиційного руху в Україні О. Бажан: «Сувора правда партійного з'їзду багато в чому навчила, насамперед – нічого не брати на віру, до всього доходити своїм розумом, бути громадянином, а не обивателем, відчувати власну відповідальність за загальні справи»²¹⁷. Радянська інтелігенція була безпорадною перед «ною» номенклатурою (молодих представників сталінської бюрократії), що прийшла до влади після Сталіна і міцно тримала в руках «стару» зброю – поліцію та цензуру. Її представникам (тим, хто був сміливішим та більш незалежним від інших) залишалося тільки вдатися до своєрідної інтелектуальної партизанської війни. Звідси, вважаємо, і починався дисидентський рух²¹⁸.

Нові суспільно-політичні віяння в СРСР знайшли широку підтримку серед інтелігенції союзних республік. Тут, а особливо в Україні, на Кавказі та Прибалтиці, інакodomство розвивалося з яскравим національним відтінком. Щодо України, то тут, як і по всьому СРСР, зростання опозиційних настроїв серед широких верств населення значною мірою обумовило формування і зміцнення реальних сил, здатних протистояти тоталітарному режиму. Останні, на думку сучасних дослідників, згуртовувалися навколо свідомої української інтелігенції, яка в силу притаманних їй соціальних функцій виступала хранителем національного генофонду, багатовікових традицій великого і талановитого народу. Одночасно із зростанням напруження в усіх прошарках українського суспільства: в середовищі інтелігенції, робітничого класу, селянства, молоді, викликаного політикою русифікації України, зневагою до національних, історичних, культурних традицій народу, сформувалися сили, здатні до активної боротьби за духовне відродження

---

²¹⁶ Доклад М. С. Хрущева о культе личности... – С. 6.

²¹⁷ Цит. за: Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух... – С. 63.

²¹⁸ Даниелс Р. Взлет и падение... – С. 351.

України, її ствердження як незалежної держави²¹⁹. Однак не можна не погодитися з М. Маліа стосовно того, що «на той момент представники цієї нової критично мислячої інтелігенції ще й не подумували про створення опозиції і тим більше – про спроби повалити режим. Всі вони поки ще не виходили за рамки «комуністичного реформаторства. Все, чого вони домагалися, – це «правди» про минуле»²²⁰. Як писав пізніше Брайчевський в есе про знаного представника інтелектуальної опозиції режиму Я. Дзиру, «чи не головною етичною настановою дисидентства було принципове несприйняття брехні, як поважного принципу високої політики та ідеологічної доктрини»²²¹.

Інтелігентські ілюзії, породжені викриттями «культу особи» і сподіваннями про настання «відлиги», співіснували із труднощами адаптації значних груп населення до нової, негативної інтерпретації недавнього минулого. Політична лінія непередбачувано змінювалася. Відверта, в дусі Й. Сталіна, демонстрація сили під час придушення радянськими військами народного повстання в Угорщині наприкінці 1956 року, змінилася вигнанням у 1957 році з ЦК КПРС найбільш явних сталіністів (що стали небезпечними для Микити Хрущова: В'ячеслава Молотова, Лазаря Кагановича, Георгія Маленкова). Все це відображало серйозні протиріччя серед владної верхівки і викликало невдоволення освічених громадян як марксистського, так і «протоліберального» кшталту. Безперечно, що названі обставини мали позначитися і, очевидно, позначилися на поглядах та ідеологічній ідентичності Брайчевського. Особливо М. Брайчевський наголошував на значенні XXII з'їзду КПРС для його звільнення від магнетизму більшовицького режиму. На партійному з'їзді 1961 р. М. Хрущов відійшов від задалегідь підготовленого сценарію і знову кинувся нещадно викривати сталінські злочини. Але цього разу він зробив це гласно, з трансляцією по національному радію. Після цього з'їзду

---

²¹⁹ Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух... – С. 41 – 42.

²²⁰ Маліа М. Советская трагедия... – С. 361.

²²¹ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 334, арк. 1.

проголосував за винесення тіла Сталіна з мавзолею Леніна; його поховали під шаром бетону біля Кремлівської стіни. На усій території СРСР було демонтовано пам'ятники Сталіну, його ім'я зникло з назв установ і міст, включаючи навіть «священний» Сталінград, що став банальним Волгоградом²²². Стосовно значення цього «ангисталінського» з'їзду для власної світоглядної еволюції Брайчевський писав наступне: «На ХХІІ з'їзді було чітко заявлено, що померлий вождь та вчитель усіх епох і народів був не один, а його оточення і соратники, і подвижники несуть таку ж відповідальність за вчинене в нашій країні. Проблема подолання культівських тенденцій дістала нове наповнення: було чітко заявлено, що явище, назване «культ особи», має незрівнянно ширшу і глибшу природу»²²³.

Однією з причин такої зміни, припускаємо, міг стати той факт, що «влада в епоху “ліберального комунізму” почала поступово відмовлятися від судових переслідувань і кримінального покарання більшості людей, “що стали на шлях антирадянської діяльності”, і все більше поширювалася практика м'якого тиску на потенційних опозиціонерів, так звана “профілактика”. Зазвичай це був виклик “незгодної” особи для “бесіди” в органи державної безпеки, в ході якої підозрюваного “по-батьківськи” залякували можливими наслідками продовження його антирадянської діяльності. Для посилення “ефекту” в конкретних випадках застосовувалися виключення з КПРС, ВЛКСМ, з навчального закладу або звільнення з роботи. Такий спосіб впливу отримав офіційний статус після виступу М. Хрущова на ХХІ з'їзді КПРС у 1959 році, коли вперше всенародно пролунав термін “профілактика”»²²⁴. Несуттєва на перший погляд зміна у боротьбі з інакодумством, призвела до значних змін у світогляді не лише Брайчевського, а й у значного прошарку радянської інтелігенції²²⁵.

---

²²² Малин М. Советская трагедия... – С. 359.

²²³ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 13, арк. 129.

²²⁴ Козлов В. Крамола... – С. 83.

²²⁵ Власть и диссиденты: из док. КГБ... – С. 103.

Інакодумство в СРСР виникло не в останню чергу тому, що для багатьох представників незалежно мислячих кіл в країні відхід правлячої еліти від сталінських методів керівництва був недостатньо рішучим. В той же час сам факт, що інакодумство, як рух взагалі зуміло з'явитися, свідчив про масштаби змін, що відбулись у Радянському Союзі. Відмова правлячих кіл СРСР від масового терору, від розпалювання мілітаристського психозу була справжньою революцією зверху, яка принципово змінила клімат у країні²²⁶.

Сприйняття Михайла Брайчевського його колегами по фаху як «буржуазного націоналіста», відкидання його новаторських ідей та оригінальних концепцій в радянському історіографічному дискурсі, також вплинуло на трансформацію суспільно-політичних поглядів ученого. Попри високу дослідницьку кваліфікацію і значні творчі досягнення, історик у кінця 1950-х рр. створювали перешкоди в науковій діяльності, які були пов'язані не стільки із науковими, скільки з позанауковими, у тому числі ідеологічними моментами. Близько двадцяти років тривала епопея із захистом його докторської дисертації. У 1960 р. він подав до розгляду в Інститут археології АН УРСР, де на той час працював, глобальне дослідження «Анти (нарис з історії Східної Європи в епоху великого переселення народів)». У ньому він докладно обґрунтував свою концепцію про місце Антського союзу племен в історії східного слов'янства. Головні висновки автора дисертації зводилися до ідентифікації черняхівської археологічної культури і літописних антів, ідеї про приналежність черняхівців-антів до південно-західної групи східних слов'ян, яка в VII – IX ст. мала збірну назву «поляни», тези про те, що «в Антському союзі південно-західні слов'яни мали більш глибокі культурні традиції та у своєму соціально-економічному розвитку дещо випередили своїх північних, східних та північно-східних братів», а в політичному сенсі «Антське політичне об'єднання

---

²²⁶ Люкс Л. История России... – С. 401.

належало до числа примітивних, “варварських” держав Європи епохи складування феодалізму (типу франкської, остготської та ін.)»²²⁷. Загальний підсумок дослідження полягав у тому, що анти в політичному, етнічному та культурному розумінні повинні розглядатись як попередники Київської Русі (проте цю генералізацію пом’якшено (побіжно, ніби «для годиться», без наведення доказів) положенням про те, що Русь виникла на ширшій історичній основі, ніж Антське об’єднання, і творцями її були не тільки анти, але й всі інші східнослов’янські племена, які в своєму розвитку у другій половині I тис. н. е., мовляв, «виявляють більш високі темпи розвитку порівняно з антськими племенами і впродовж приблизно двох століть (від VII до IX) доганяють їх, досягаючи приблизно тієї ж стадії соціально-економічного прогресу» і разом формують «давньоруську народність»)»²²⁸.

Опоненти М. Брайчевського (деякі впливові російські вчені, цілий ряд співробітників Інституту археології АН УРСР), як видається, не мали серйозних наукових аргументів проти його концепції, натомість звинувачували його в очевидній близькості до поглядів забороненого М. Грушевського, а деякі найбільш ідеологічно пильні колеги – «в українському буржуазному націоналізмі»²²⁹. Попри те, що М. Брайчевський мав певну підтримку в московських наукових колах (зокрема, з боку провідного російського історика Б. Рібакова, який визнавав слушність більшості ідей українського вченого і добре бачив «надзвичайну жорстокість, тенденційність і несправедливість критики» його поглядів) і від відомих науковців України, роботу не рекомендували до захисту після її обговорення в Інституті археології у 1960 р. (всі учасники чотирьохденної дискусії в Інституті, за винятком, хіба, В. Петрова, визнали роботу невдалою, базованою на вибірковому ставленні до джерел, слабко аргументованих, апіорних тезах).

---

²²⁷ Яремчук В. Про феноменальність... – С. 100.

²²⁸ Цит. за: Там само. – С. 101.

²²⁹ Там само. – С. 101.

Таким чином, суспільно-політичні та ідеологічні трансформації в СРСР з одного боку, та несприйняття новаторських концепцій – з іншого, відіграли значну роль у формуванні інакодумства Михайла Брайчевського та його опозиційності існуючому режимові²³⁰.

Щодо конкретних виявів світоглядної еволюції Брайчевського, то в 1960-і роки вже бачимо його певний відхід від офіційної ортодоксії в тлумаченні концепції формування «трьох братніх народів». Учений все ще переконаний у тому, що «велике місто над Дніпром [Київ] стало “матір’ю городам руським”, столицею найбільшої і найсильнішої держави в середньовічній Європі, спільної колиски державності трьох братніх народів – російського, українського і білоруського»²³¹. Проте вже у іншому своєму тексті дослідник висловлюється вже по-іншому: «Вся черняхівська культура розділяється на два великі масиви: східний (переважно територія України і Молдавії) та західний (південна Польща і Словаччина)»²³², а отже, фактично вказує на генетичний зв’язок українців із населенням Центрально-Східної Європи, а не сучасної Росії чи Білорусі. До того ж, у черняхівській культурі він виділив локальні варіанти, які співвідносились ним із окремими племенами і племінними союзами, що склали полянський (антський) союз. На той час учений прийшов до висновку, що внутрішня структура черняхівської культури відображає структуру антського союзу, який об’єднав шість східнослов’янських племінних груп: уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян, білих хорватів²³³.

Брайчевський підкреслював давність державотворчої традиції Київської землі. Зовнішньополітичну акцію Новгородста стосовно Києва 882 р. характеризував як завоювання, вказавши, що «захоплення Олегом Києва означало зміну династії, знищення династії Кия та утвердження династії Рюрика [...]».

---

²³⁰ Івакін Г., Павленко Ю. Феномен М. Ю. Брайчевського... – С. 9.

²³¹ Брайчевський М. Коли і як виник Київ... – С. 151.

²³² Його ж. Біля джерел слов’янської... – С. 312 – 313.

²³³ Бондаренко Н. Славянський етногенез... – С. 117 – 118.

Легенда про узурпацію влади Аскольдом і Діром, про хитрощі Олега під Києвом, пред'явлення Ігоря киянам як законного руського князя і т.д. має на меті лише одне: [...] обґрунтувати права дому Рюриковичів на київський великокнязівський престол»²³⁴. До того ж, учений вказав на відмінності та чвари між південними та північними слов'янськими племенами, довів, що об'єднавча політика київських князів зустрічала опір серед населення провінцій, зауважив, що визволення в'ятичів з хозарської залежності відбувалося проти їх волі і через подолання їх опору. «Вятичи победи Святослав, – цитує Брайчевський “Повість временних літ”, – и дань на них возложи»²³⁵. Як бачимо, у працях початку 1960-х рр. вже лунала умовно кажучи «антиросійська» історична позиція, що без сумніву, відображала й певні зміни у його суспільно-політичних поглядах.

В аспекті суспільно-політичних візій Брайчевського середини 1960-х років цікавою є й його неопублікована історична поема «Іван Сірко». Вона просякнута глибокими переживаннями за українське майбутнє, вірою в успіх боротьби за національну незалежність України. Важливим в цьому сенсі є епілог згаданого твору, де сказано:

«Але битва остання за людські права
Ще чекає прийдешню годину
Україна не вмерла. Україна жива.
І не змовкли пісні України»²³⁶.

Помітним мотивом поеми є занепад моральних цінностей та процвітання конформізму в суспільстві радянської України й загалом СРСР. Констатування таких виявів моральної кризи радянського суспільства зустрічається в більшості віршів, поем та публіцистичних творів Михайла Юліановича як 1960-х років, так і пізнішого часу.

---

²³⁴ Брайчевський М. Коли і як виник Київ... – С. 142.

²³⁵ Цит. за: Там само... – С. 147.

²³⁶ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 444, арк. 66.

«Там десть наші сім'ї, там хатини наші.
Діти нам застава, відпусти ласкаво.
Що нам тая слава? Що звитяги ваші?
Давня батьківщина стала нам чужою,
Кривиться на сина блудною бідою.
Доле невблаганна! Знов іти до пана?
З пихою й злобою чим він краще хана?»²³⁷.

Ці слова злітають з уст українських бранців, яких звільнив Іван Сірко з кримського полону. Безперечно, що у цьому уривку автор в алегоричній формі відображав реалії свого часу. Поема була написана у 1965 році, у період переходу від політики «відлиги» у внутрішньому житті СРСР до брежнєвського консервативного курсу. У час посилення русифікації, придушення української культури, мови М. Брайчевський безперечно вказував на конформістську життєву позицію значної частини людей, що його оточували.

«Де ваші думи, злиденні думи
Про куце щастя у цім житті»²³⁸,
«Чи можна спати, спокійно спати,
Коли вітчизна палає десть?»²³⁹

Таке риторичне питання ставить автор перед сучасниками. Тут він вказує, що є щось вище («вітчизна») за власні інтереси, задоволення яких він характеризує, як «куце щастя». Згадуючи ті часи, А. Гуревич писав: «Коли я знов і знов кажу про епоху 60-70-х років, більш за все хочеться передати, особливо молодому поколінню, відчуття атмосфери, в якій ми тоді жили. Вона була жахливою. Уявляється вона мені як атмосфера постійної і, найстрашніше, що звичної брехні і двозначності. Люди здійснювали вчинки, які з погляду порядності та здорового глузду є не просто аморальними, але збоченими,

---

²³⁷ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 444, арк. 19.

²³⁸ Там само, арк. 22.

²³⁹ Там само, арк. 21.

а з точки зору твердолобого егоїзму недоцільними. Люди робили зло заради отримання якихось тридцяти срібляків у вигляді вигідної посади, прихильності керівництва, дозволу поїхати за кордон»²⁴⁰. Фактично, мислення за подвійними стандартами (двомишлення) стало повсякденною річчю, звичкою радянських людей²⁴¹. Безперечно, що до типу «гомо советікус», який говорив одне, думав інше і робив ще інше, Брайчевський не належав і важко переживав «процвітання» таких суспільних відносин та всезагального конформізму. Наприклад, попри інтенсивне багаторічне цькування історик ні разу не «покаявся» у своїх ідеологічних «гріхах», аргументовано відстоював свої наукові переконання, навіть у заздалегідь «програшних» дискусіях, результати яких були наперед відомі (як, наприклад, під час обговорення в Інституті археології АН УРСР в 1960 р. його докторської дисертації чи у 1974 р. в Інституті історії АН УРСР статті «Приєднання чи воз'єднання»²⁴²), відстоював свої погляди навіть під загрозою неминучого звільнення з роботи.

Важливо відмітити, що у другій половині 1960-х років Брайчевський повністю переглянув свою позицію стосовно офіційної концепції етногенезу східного слов'янства. В монографії «Походження Русі» – учений вперше в радянській історіографії прямо висловив припущення, що Київська Русь – зовсім не колиска «трьох братніх народів». На його думку, в кожному регіоні йшов свій процес етногенезу, і Русь – це спільний етап в історії трьох східнослов'янських народів.

Історик твердив, що східнослов'янські народності з'являються у період VIII – IX століть, оскільки у цей час Середня Наддніпрянина стала осередком формування української народності, межиріччя Дніпра, Оки і Волги – російської, землі дреговичів та полочан – білоруської. Такого роду твердження фактично заперечували існування монолітної, єдиної давньоруської народності. Брайчевський вважав,

---

²⁴⁰ Гуревич А. История историка... – С. 208.

²⁴¹ Буббайер Ф. Совесть, диссидентство и реформы... – С. 155.

²⁴² Брайчевський М. Заключне слово... – С. 350 – 418.

що «предками кожного з трьох східнослов'янських народів було передусім населення тих земель, які в пізніші часи становили їх етнічні території»²⁴³. Тому вчений вважав помилковою поширену, на той час, серед історичного співтовариства теорію, що «давньоруська народність – спільний предок трьох народів – російського, українського та білоруського». Історик зауважував, що згідно з нею «кривичі або ільменські словени в такій же мірі предки сучасних українців, як поляни чи сіверяни. Тому, на його думку, правильніше говорити про те, що «Русь становила спільний період в історичному розвитку трьох східнослов'янських народів»²⁴⁴. Однак, вчений не заперечував наявності певної етнічної монолітності Київської Русі й вважав, що «реальність Русі як етнічного явища» виявлялася в тому, що «відмінності між, скажімо, деревлянами і в'ятичами в IX -XIII ст. були зовсім іншого порядку, ніж відмінність між тими ж деревлянами і першою-ліпшою етнографічною групою польських слов'ян. Поняття “Русь” в ті часи мало далеко не умовний характер, і лише етнічною цементцією можна пояснити той, зрештою, добре відомий факт, що в період феодального роздроблення XII – XIII ст., і навіть пізніше – в умовах роздільного державного існування, населення різних частин Русі усвідомлювало себе як структурну частину чогось цілого, чия історична реальність була нереалізованим етапом історії»²⁴⁵. Проте безумовним, на думку історика, було те, що «єдиної загальнослов'янської культури не існувало ніколи, як не існувало і єдиного такого народу “слов'яни”»²⁴⁶. На нашу думку, Брайчевський вже в кінці 1960-х років фактично дійшов до необхідності державного суверенітету України. Він вважав, що на користь незалежного існування двох сусідніх народів (українців і росіян) свідчать значні культурні, ментальні та інші особливості.

---

²⁴³ Брайчевський М. Походження Русі... – С. 189.

²⁴⁴ Там само.

²⁴⁵ Там само. – С. 184 – 185.

²⁴⁶ Там само. – С. 76.

Одне з чільних місць у питанні відмінностей України від Росії Михайло Юліанович відводив мовно-культурній проблематиці. Вказуючи на негативний вплив штучного насадження російської мови і культури, вчений наголошував, що протягом свого тривалого панування в Україні Москва долучалася до процесу позбавлення народів їх власної національної культури, їхнє прилучення до фактично провінційної російської культури²⁴⁷. У цьому сенсі він зауважував, що «найзначніші й найталановитіші представники української інтелігенції зараховувалися (і продовжують зараховуватися до числа діячів російської культури (Микола Гоголь, Михайло Глінка, Ілля Рєпін)»²⁴⁸. Висвітлюючи це питання в історичному зрізі, Брайчевський стверджував, що насадження російської культури в Україні не мала особливого позитивного «благотворного» впливу на українську культуру, а часто навпаки – приводило до занепаду духовного життя українців. Він зазначав, що «російська культура в XVII – XVIII ст. перебувала у жалюгідному стані і стояла набагато нижче від української. Вона не тільки не могла здійснювати “благотворний вплив” на українську культуру, але навпаки, сама розвивалася під благотворним впливом останньої»²⁴⁹. Входження українських земель до складу імперії Романових призвело до того, що з країни майже зі стовідсотковою грамотністю, якою описав її в середині XVII століття Павло Алепський, Україна в епоху правління Миколи I перетворилася на країну з майже суцільною неписьменністю. «В галузі науки, літератури, мистецтва Україна стала глибокою провінцією, яка змушена була доводити своє право на власний культурний розвиток»²⁵⁰.

Сміховинною тезою історик вважав твердження, згідно з яким український народ боровся з сусідами задля приєднання до народу російського. Зокрема, він зауважував наступне:

---

²⁴⁷ *Basarab J. Pereiaslav 1654... – P. 206.*

²⁴⁸ *Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання... – С. 65 – 66.*

²⁴⁹ *Там само. – С. 14.*

²⁵⁰ *Там само. – С. 65.*

«Цим історичним актом (Переяславською радою 1654 р.) була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневоловачів, за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі. Тож не будемо дивуватися, що акт возз'єднання розглядався як підведення підсумків усієї попередньої історії українського народу (коли головною історичною метою його було саме приєднання до Росії)». У зв'язку з цим історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, що кликали його на боротьбу за національну незалежність, були [...] найпотішими ворогами українського народу»²⁵¹. На протигагу офіційній радянській історичній ідеології з її наголошуванням виняткової ролі «старшого брата» в історичному бутті українства, Брайчевський констатував «європейськість» України, вказуючи, що з Європою її пов'язували куди більш тісніші зв'язки, ніж з двома іншими «братніми народами»: «Україна [...] становила собою невід'ємну частину європейського “terrarum orbis”, її історія була нерозривно пов'язана з тими процесами, які в цей час визначали головні напрями всесвітньої історії»²⁵².

Попри несприятливий політичний клімат в УРСР початку 1970 – середини 1980-х років, антиукраїнські репресії, посилення російськоцентричного спрямування офіційної політики пам'яті, у цей час і далі бачимо у текстах М. Брайчевського «національне» бачення минулого і сучасного України. На його думку, «кожний народ має невід'ємне право на незалежний історичний розвиток, який визнається за нормальний шлях прогресу. Звідси – головний принцип розв'язання національного питання: [...] право кожної нації на самовизначення – аж до відокремлення у незалежну державу»²⁵³.

---

²⁵¹ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання... – С. 18.

²⁵² Яремчук В. Минуле України... – С. 262.

²⁵³ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання... – С. 26.

У другій половині 1970-х років вчений утверджує ідею про Русь, як об'єднання племен південної Наддніпрянщини, зауваживши таке: «Кюявія – це, безперечно, Київська Русь, тобто держава Аскольда. Вона об'єднувала південну групу східнослов'янських племен і за центр мала Київ»²⁵⁴. Він зауважував, що іменем «Русь» називали «порівняно вузьку територію Середньої Наддніпрянщини з містами Києвом, Черніговом та Переяславом. Так, говорячи про поїздки з Новгорода, Смоленська, Суздаля та інших міст до Києва, Чернігова або Переяслава, навіть в XI – XIII ст. казали: “Іду в Русь”. І навпаки – “з Русі” до Новгорода, Ростова та інших центрів, розташованих поза межами Середньої Наддніпрянщини»²⁵⁵.

Одним з тверджень, що часто зустрічається у творах цього періоду, є гіпотеза про хрещення Русі у часи правління Аскольда. Так, Брайчевський писав: «Поза сумнівом [...] Русь хрестилася за імператора Михайла [...] Таким чином запровадження християнства на Русі сталося між 860 і 867 роками»²⁵⁶. До того ж, дослідник був упевнений у заснуванні київської єпархії в цей час. Зрозуміло, що ця теза була зустрінута науковим співтовариством критично, і часто критикувалася.

Ці факти, на думку вченого, призвели до того, що «Аскольд вибив із рук греків найгострішу ідеологічну зброю, позбавив імперську адміністрацію можливості вдаватися до релігійної демагогії у процесі подальшого розгортання візантійсько-руських відносин»²⁵⁷. Навіть більше, Брайчевський вважав, що Аскольдова Русь ствердила себе як «контрагент [Візантійської] імперії і тим самим утвердилась як суверенний політичний організм»²⁵⁸. Вважаємо, що прирівняння ранньофеодальної держави Аскольда до Ромейської імперії й проголошення Києва контрагентом Константинополя (Другого

---

²⁵⁴ Брайчевський М. Суспільно-політичні рухи... – С. 70.

²⁵⁵ Його ж. Аскольд – цар київський... – С. 350.

²⁵⁶ Його ж. Суспільно-політичні рухи... – С. 78 – 79.

²⁵⁷ Його ж. Аскольд – цар київський... – С. 574.

²⁵⁸ Його ж. Суспільно-політичні рухи... – С. 72.

Риму) є дещо гіпербологізованим, однак можливість банального перекручування фактів у тексті історика європейського рівня є малоімовірною. Схоже на те, що така думка була висловлена не дарма. Вважаємо, тут має місце так зване «заміщене пізнання»²⁵⁹. Скоріше за все, ця теза, висловлена у період відновлення жорсткого контролю над суспільством за допомогою часткової реанімації практики урядування часів Сталіна, переходу від відносно збалансованої національної політики в республіках СРСР до більш репресивної²⁶⁰, демонструвала необхідність боротьби радянських республік проти Москви (Третього Риму), які лиш так змогли б суверенізуватися й здобути державну незалежність.

Однією з ключових ідей Михайла Брайчевського цього часу була теза про культурний вплив слов'ян на кочівників, що, мовляв, стояли на значно нижчому щаблі розвитку. Це підтверджує, насамперед його дослідження галузі номадистики. Зокрема, вчений зазначав, що провідною етнічно-демографічною основою Хозарського каганату були східнослов'янські племена. Під певним кутом зору вони можуть вважатися тією силою, що культурно запліднила Хозарію і визначила її суспільно-історичний розвиток. Йї справді, порівняно з аланами, не кажучи вже про кочівників-болгар, слов'яни стояли на більш вищому рівні економічного, соціального та культурного розвитку²⁶¹. Брайчевський твердив, що «такого рівня розвитку досягли тільки греки – населення колишніх античних центрів та ще, хіба що, кримські готи, які

---

²⁵⁹ Вперше термін «заміщене пізнання» почав вживатися щодо книги знаного радянського дослідника історії Стародавнього Риму Сергія Утченка «Юлій Цезар». У ній автор через критичне висвітлення постаті видатного римського громадського, політичного та військового діяча, фактично, засуджував Й. Сталіна та його політику. Таким чином, під поняттям «заміщене пізнання» розуміємо висвітлення та характеристику актуальний, цензурованих тем через проведення глибоких історичних паралелей.

²⁶⁰ *Кантелер А.* Росія як поліетнічна імперія... – С. 289.

²⁶¹ *Брайчевський М.* Хозарія і Русь... – С. 59.

логічно увійшли до тієї ж постантичної цивілізації»²⁶². На його думку, без слов'янського спливу Хозарія «не змогла б піднятися над рівнем, що означав елементарну консолідацію кочових орд у рамках примітивного союзу племен»²⁶³.

Необхідно зазначити, що свою генеалогію від кочових суспільств вела значна частина республік СРСР. На наше припущення, через показ історичного суперництва, а то й відкритого антагонізму кочівників та осілих племен Брайчевський обґрунтовував й суперечливість та антиісторичність самого СРСР. Його праці на тему відносин номадів та слов'ян демонструють не тільки історичний світогляд вченого, а й його ставлення до сучасних йому реалій співіснування цивілізаційно різних суспільств у недолугих рамках «монолітної» політичної надбудови СРСР.

Наступний етап ідейної еволюції М. Брайчевського – друга половина 1980 – 1990-х років. У цей час Брайчевський з головою пірнає у вир бурхливих суспільно-політичних процесів. Він став одним із засновників «НРУ за перебудову». Як зазначав у радіопередачі «Відроджені імена» один із засновників Руху філософ Мирослав Попович, вступ до Руху такої постаті, як М. Брайчевський, став потужною підвалиною для цієї організації, важливим фактором довіри до неї, вагомим свідомством того, що це – не «натовп декласованих елементів», «крикунів з вулиці» (як це твердили комуністичні лідери та їх газети), а серйозна сила українського народу, зокрема й інтелігенції²⁶⁴. Тут Михайло Юліанович брав активну участь у розробці політичної програми цієї організації, дискутував з її лідерами про перспективи українського державного будівництва. Його активна громадська діяльність в цей період дозволяє краще збагнути його суспільно-політичні погляди, які у попередні часи або виявлялись імпліцитно у наукових, або ж у неопублікованих публіцистичних чи поетичних текстах.

---

²⁶² Брайчевський М. Хозарія і Русь... – С. 59.

²⁶³ Там само. – С. 122.

²⁶⁴ Радько П. Українська державна ідея... – С. 522.

М. Брайчевський активно включився в дискусію щодо перспектив української державності, традиції якої він виводив ще з періоду Київської Русі. Проте вчений враховував також історичні приклади, що вказували на прорахунки українських провідників. Апелюючи до історії українсько-російських історичних зв'язків, Брайчевський намагався застерегти від надмірної ейфорії, показати, що Москва у ситуації, що склалася на 1989 р. піде на все, щоб задушити прагнення України до суверенітету.

Окрім того, історик окреслив важливі, на його думку, принципові моменти державного будівництва, які повинні були б реалізуватися негайно, з перших днів існування незалежної України. Насамперед, він був переконаний, що у рамках нового Союзного договору не повинно було бути сфер життя, підпорядкованих загальносоюзним інституціям, загальносоюзних збройних сил, подвійного громадянства. Абсолютно неприйнятною, для Брайчевського, було використання російської мови в ролі державної у межах цілого Радянського Союзу²⁶⁵. Він наголошував, що ігнорування цих принципів може знову повернути державність України до тієї ж історико-політичної фікції, якою вона була доти²⁶⁶. Однією з основних вимог-засторог вченого була апеляція до суспільної думки та її перевиховання з інтернаціоналістичної ідеології на національну. Він не погоджувався зі стереотипом, «згідно з яким багатонаціональні держави є великим благом і досягненням людства»²⁶⁷. Наводячи приклад історичної долі колоніальних держав і процесу здобуття незалежності постколоніальними країнами, Михайло Юліанович вказував на значну прогресивну роль націоналізму в процесі здобуття країною державного суверенітету: «Практично все ХХ ст. пройшло під гаслом націоналізму та національно-визвольної боротьби. Воно було позначене крахом колоніальної системи, повним

---

²⁶⁵ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 534, арк. 7.

²⁶⁶ *Брайчевський М.* Про українську державність... – С. 80.

²⁶⁷ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 534, арк. 1.

розпадом імперій – Австро-Угорської, Османської, Британської, Французької і т. д. та здобуттям залежними країнами державної незалежності»²⁶⁸.

З обґрунтуванням цих позицій М. Брайчевський не раз виступав на шпальтах газет та журналів після прийняття Акта про державну незалежність України. Зокрема, коли Російська Федерація почала робити спроби протягнути через СНД ідею спільних стратегічних сил та створення Ради колективної безпеки, він наголосив, що концепція спільної оборони є одним із найнебезпечніших стереотипів радянського політичного мислення, тією основою, на якій виростає «нова “тюрма народів”»²⁶⁹. Брайчевський бачив майбутнє України у європейській сім'ї народів і тому вважав слушною її зовнішньополітичну стратегію на європейську інтеграцію. Зокрема, він зазначав: «Але хто б міг розтлумачити мені, чому Україна, скажімо має об'єднатися з Узбекистаном, або Киргизією і не об'єднуватися з Польщею, Чехією, Угорщиною, Словаччиною, Болгарією та іншими європейськими народами, з якими її зв'язують до порівняння тісніші та органічніші зв'язки – історичні, культурні, світоглядні, конфесійні і т.д.»²⁷⁰.

У негайному вирішенні мовного питання вчений вбачав підвалини для нового розвитку української культури уже в незалежній державі. Він наголошував, що державна мова «має застосовуватися в усіх сферах суспільного життя – в державних установах, культурних закладах, на підприємствах, у торгівлі, закладах громадського харчування, обслузі тощо»²⁷¹ і що офіційна влада зобов'язана підтримувати розвиток державної, національної мови. «Відкритий лист» до Президента України Леоніда Кучми, написаний у 2000 році, засвідчив його виняткову увагу до стану української мови в країні. У ньому автор показав небезпечні наслідки недбалого ставлення до

---

²⁶⁸ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 534, арк. 1.

²⁶⁹ Брайчевський М. Нація і держава (II)... – С. 121.

²⁷⁰ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 534, арк. 3.

²⁷¹ Брайчевський М. Нація і держава (II)... – С. 122.

національної мови у державі, вказавши, що масове ігнорування чиновниками державної мови та швидкий процес зросійщення української нації – це очевидний крок до втрати Україною незалежності²⁷².

Таким чином, впродовж свого життя Брайчевський пройшов значну ідейну революцію. На зламі 1950 – 1960-х років вчений з лояльного до радянської влади громадянина поступово перетворився у національно свідомого інтелектуала. Однією з головних причин такої еволюції був його незалежний характер, який не сприймав, без попереднього осмислення, радянські ідеологічні лозунги. Вільнодумство вченого поступово спричинило його відторгнення значною частиною наукового співтовариства. Саме за таких обставин він і зблизився з середовищем інакодумців, у якому міг вільно, і, головне, без остраху висловлювати свою позицію щодо тих чи інших реалій того часу. Окрім того, ідеологічний поворот у внутрішній політиці СРСР у бік великоросійського шовінізму викликав ментальний спротив у нього, який притримувався «класичної» марксистської тези про самовизначення націй. Вже зі зламу 1960 – 1970-х років вчений підтримував ідею спротиву радянській тоталітарній машині як на світоглядному, так і, цілком можливо, на політичному рівні. З того ж часу Михайло Юліанович відстоював ідею самобутності та незалежності українського історичного процесу, а також його більшої спорідненості з європейським, аніж російським. Апелюючи до віковічних державотворчих традицій українського народу, вчений, таким чином, сприяв формуванню модерної української національної ідеї, не переобтяженої застарілими імперськими комплексами меншовартості та другосортності. З часу здобуття Україною незалежності Брайчевський послідовно відстоював ідею протегуванні української мови, культури, традицій, виступав за євроінтеграційний курс молодій державі як у зовнішній, так і внутрішній політиці.

---

²⁷² Брайчевський М. Мова і держава. Відкритий лист... – С. 17.

III. ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У РАДЯНСЬКУ ДОБУ

1. В антивладному русі опору

Реформування радянського суспільства другої половини 1950-х – першої половини 1960-х років, яке увійшло в історію як «відлига», стало визначальним у розвитку політичного життя країни практично аж до кінця існування комуністичної партії і Радянського Союзу. Однак програма хрущовських перетворень виникла не спонтанно, не на порожньому місці. Вийшовши переможцем з найбільш кровопролитної війни в історії людства, народи, що населяли СРСР, відчували необхідність змін до більш гідного життя. Подібними настроями були пройняті всі верстви суспільства²⁷³. Кінець терору породив по всій країні очікування, що незабаром отримали власну інерцію розвитку. Інтелектуали, чий післявоєнний очікування лібералізації були зруйновані ждановщиною, тепер почали боязко висловлювати надію на загальне послаблення всередині системи – «відлигу»²⁷⁴.

Будучи вже на початку 1960-х років критично налаштованим до радянської системи, Брайчевський зблизився з людьми, що становили першу генерацію інакодумців постсталінської епохи – шістдесятниками. У 1963 році Алла Горська,

---

²⁷³ *Пыжиков А. Хрущевская «оттепель»... – С. 18.*

²⁷⁴ *Малин М. Советская трагедия... – С. 340.*

одна із засновниць знаменитого КТМ, запросила його читати для учасників Клубу лекції з історії України²⁷⁵. КТМ було створено у 1960 році, ініціатором і президентом клубу був молодий режисер Лесь Танюк²⁷⁶. Серед найбільш активних членів клубу особливо варто виділити Івана Світличного, Василя Симоненка, Василя Стуса, Миколу Вінграновського, Івана Гончара, Аллу Горську, Сергія Параджанова, Івана Миколайчука, Юрія Ілленка, Леоніда Осика, В'ячеслава Чорновола, Зиновію Франко, Ліну Костенко, Євгена Сверстюка, Івана Дзюбу, Леся Танюка, Івана Драча, Дмитра Павличка, Володимира Яворівського, Григорія Логвина, Олену Компан, Олену Апанович, Ярослава Дзиру, Леоніда Грабовського, Володимира Губу, Георгія Якутовича, Миколу Стороженка, Івана Марчука, Бориса Плаксія, Віктора Зарецького, Людмилу Семикіну, Галину Севрук та ін.²⁷⁷ Проте постійних відвідувачів було кілька сотень людей. Деякі засідання проводили у Жовтневому палаці, що вмщав більше тисячі людей, і він бував переповнений²⁷⁸.

Одним з напрямів діяльності КТМ було читання його членами лекцій на українську історичну та загальнокультурну тематику. Серед лекторів вирізнявся Брайчевський. Лекції вченого «великою мірою посприяли тому, що діяльність КТМ, який доти займався переважно організацією культурно-мистецьких заходів, почала все більше набирати тенденцій до відродження національної культури і національних традицій, до пропаганди національних цінностей»²⁷⁹. Як згадували слухачі тих лекцій, під час них зазвичай «не те, що сісти – голці ніде було впасти»²⁸⁰. Михайло Юліанович одразу і дуже органічно «вписався» у ті мистецькі кола, полонивши

---

²⁷⁵ Секо Я. Культурницькі об'єднання... – С. 233.

²⁷⁶ Білокін С. Клуб творчої молоді «Сучасник»... – С. 39.

²⁷⁷ Кухарчук Ю. Просвітник українського народу... – С. 12.

²⁷⁸ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР... – С. 17.

²⁷⁹ Кухарчук Ю. Михайло Брайчевський... – С. 121.

²⁸⁰ Цит. за: Його ж. Просвітник українського... – С. 13.

аудиторію глибоким знанням минулого українського народу, широтою ерудиції в різних сферах науки та культури і тим, що не боявся говорити правду, давати об'єктивну оцінку історичним подіям, історичним особам.

Діяльність Брайчевського в КТМ не обмежувалася поширенням історичних знань. Він брав активну участь і в інших заходах. Зокрема – був співорганізатором мандрівки автобусами «шевченківськими» місцями у травні 1964 р. Місцями зустрічей шістдесятників стали майстерні художників, музеї, приватні квартири тощо. І навіть після того, як компартійна влада припинила діяльність Клубу в 1964 році, історик продовжував ходити на засідання, які ще певний час проводилися вдома або в майстерні Алли Горської та її чоловіка, художника Віктора Зарецького.

КТМ не був єдиним місцем, де він репрезентував своє оригінальне бачення української історії. Як член товариства «Знання» у першій половині 1960-х років здійснював просвітницьку роботу серед міської інтелігенції. Так, у 1962 р. ним читалися лекції з історії України (зокрема, прочитав у Лаврі лекцію про князя Ю. Долгорукого)²⁸¹. Більш детальних відомостей про його лекційно-просвітницьку роботу у першій половині 1960-х років ми, за браком джерел, не маємо. Лише в його особовій справі, що зберігається у Інституті історії НАНУ, згадується факт читання лекцій серед трудових колективів київських підприємств, проте очевидно, що системності цей процес набув з другої половини 1960-х років.

Упродовж 1967 року він читав лекції у Спільноті художників та на заводі «Точелектроприлад». У щоденнику вченого збереглися відомості про структуру його тодішніх лекцій. Будучи одним з провідних вчених України в ділянці її історії, Брайчевський побудував свій курс лекцій так, що хронологічно він охоплював період від появи людини на території України до середини XIII століття (занепад і зникнення з політичної карти

---

²⁸¹ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 990, арк. 13 (зв).

Київської Русі). Більшість його лекцій була присвячена політичній історії Русі, проте у стандартному наборі тем із зазначеної проблематики, притаманному для історичної науки в СРСР, варто виділити кілька відхилень. Так, на нашу думку, у лекції «Про походження Київської Русі»²⁸² її автор безсумнівно презентував власну позицію, яка, нагадаємо, суперечила офіційному баченню. Важливо підкреслити, що одна з лекцій курсу була присвячена Галицько-Волинському князівству²⁸³. Зважаючи на те, що вчений був прихильником історичної схеми М. Грушевського, а отже і його поглядів стосовно ролі Галицько-Волинської держави в українському історичному процесі, можна припускати про відповідне змістове наповнення згаданої лекції. У своєму лекційному курсі історик багато уваги приділив культурі Давньоруської держави. На розгляд цієї проблеми він відвів 2 лекції: «Культура Київської Русі»²⁸⁴ та «Слово о полку Ігоревім»²⁸⁵.

З 1966 року його прізвище стає відомим поза межами вузького кола фахівців – археологів та істориків, насамперед у дисидентському середовищі. Це сталося завдяки тому, що самвидав поповнився працею «Приєднання чи воз'єднання»²⁸⁶. Щодо самого поняття «самвидав», то необхідно наголосити, що спроби його визначення робилася в різний час як з боку правоохоронних органів, так і дослідників цього непересічного явища. Зокрема, в 1965 р. за дорученням органів КДБ «самвидав», який поширювався в республіці, зробили

---

²⁸² ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 990, арк. 13 (зв).

²⁸³ Там само, спр. 1028, арк. 12.

²⁸⁴ Там само, спр. 990, арк. 13 (зв).

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ Про це свідчить той факт, що у повідомленні КДБ до ЦК КПУ від 22 грудня 1969 року в переліку найбільш популярних «питань, які використовуються інакodomцями для поширення антирадянської й національно-визвольної ідеології» була й думка про доцільність публікації як «Інтернаціоналізму чи русифікації» І. Дзюби, так і «Приєднання чи воз'єднання?» М. Брайчевського. Це, на нашу думку, свідчить про значну популярність статті Михайла Юліановича у середовищі «незгодних».

спробу проаналізувати старші наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кандидати історичних наук Лариса Нагорна та Петро Бачинський. Останні у своїх висновках подали досить туманне тлумачення терміну «самвидав», звівши його до поняття «антирадянська література». Непереконливою видається нам також здійснена ними класифікація, що відштовхувалася в основному від місця написання згаданих праць (місцева або зарубіжна література)²⁸⁷. Як специфічний засіб існування суспільно значимих текстів, тиражування яких здійснюється поза авторським контролем у процесі їх розповсюдження в читацькому середовищі²⁸⁸.

Саме так, поза авторським контролем, і почала поширюватися «Приєднання чи возз'єднання». Її поява у самвидаві – класичний приклад того, як офіціоз стимулював розвиток інтелектуального «андеграунду» і плодив інакомислячих. Протягом 1965 – 1967 рр. в Інституті історії АН УРСР готувався до друку двотомник «Історія Української РСР» – перероблений варіант двотомника, написаного в кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. і виданого у 1953 – 1956 роках. У книзі середини 1950-х рр. подавалося офіційне трактування Переяславського акту 1654 р. як «возз'єднання» України з Росією, яке утвердилося у ході відзначення 300-ліття цієї події. Термін «возз'єднання» не тільки не відповідав історичній дійсності, а й заперечував усі попередні схеми радянської офіційної історіографії, яка десь до 1950 року користувалася терміном «приєднання»²⁸⁹. Міф Переяслава був ключовим з точки зору офіційної радянської історіографії, адже узаконував союз українського і російського народів. Однак, форма цього союзу і нерівний статус учасників викликав справедливі зауваження навіть у колах поміркованих інтелектуалів²⁹⁰. На це й звернув

---

²⁸⁷ Бажан О, Данилюк Ю. Український національний рух... – С. 72 – 73.

²⁸⁸ Даниэль А. Истоки и смысл советского Самиздата... – С. 17.

²⁸⁹ Єкельчик С. Імперія пам'яті... – С. 166.

²⁹⁰ Секо Я. Історичний дискурс... – С. 130.

увагу М. Брайчевський. Його підтримали Федір Лось, Анатолій Санцевич, Іван Гуржій та інші відомі українські радянські історики того часу й запропонували колезі викласти свій погляд на проблему в «Українському історичному журналі», сподіваючись, що виникне суто академічна дискусія. Однак, влітку 1966 р. стаття почала розповсюджуватись у самвидаві, що стало приводом для заборони твору та репресій проти автора²⁹¹. Ці події спричинили перетворення Брайчевського на «персону нон-грата» у академічному середовищі²⁹². До того ж ним всерйоз зацікавилися органи держбезпеки. Так, 4 листопада 1966 року голова КДБ УРСР Федір Никитченко доповів у ЦК КПУ про розповсюдження статті у самвидаві²⁹³. За своїм викривальним змістом, рівнем осмислення злободенних питань національного минулого «Приєднання чи воз'єднання» стала в один ряд зі знаменитою книгою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація»²⁹⁴. Сучасні історики не дарма називають цю роботу одним з маніфестів дисидентського руху в Україні.

Того ж 1966 року Брайчевський став одним з ініціаторів вшанування 100-річного ювілею з дня народження М. Грушевського. За спогадами історика, 29 вересня 1966 року в Інституті історії АН УРСР проходив захист кандидатської дисертації археологом Б. Тимощуком, співробітником Чернігівського музею, на якому він виступав у ролі офіційного опонента. «Після захисту, як годиться, відбувся традиційний банкет, – згадував М. Брайчевський, – і от, під час банкету я звернувся до присутніх: “Товариші! Сьогодні відзначається сторіччя Михайла Грушевського, найвидатнішого історика України, а може й світу. Давайте пройдемося до його пам'ятника і покладемо на нього квіти”. Моя пропозиція мала успіх

---

²⁹¹ Брайчевський Михайло Юліанович (некролог)... – С. 158.

²⁹² Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція... – С. 116.

²⁹³ Рубльов О. «Український історичний журнал»... – С. 32; *Його ж.* У пошуках правди історії... – С. 193.

²⁹⁴ Обертас О. Український самвидав... – С. 175.

- всі гаряче її підтримали і не гаючи часу рушили до Байкового кладовища [...] А було це пізнього вечора, можна сказати, поночі»²⁹⁵. Слід сказати, що глибока пошана вченого до напівзабороненого українського історика не була секретом для співробітників спеціальних органів. Зокрема, у меморандумі КДБ УРСР до ЦК КПУ про відгуки української інтелігенції стосовно опублікованої 30 вересня 1966 року в «Літературній Україні» статті Івана Бойка та Євгена Кирилюка «Михайло Грушевський» наводяться слова Брайчевського, де той вказує на величезні заслуги Грушевського перед українською культурою та наукою²⁹⁶. З цього ж часу за їхнім будинком постійно сліdkували агенти Комітету держбезпеки²⁹⁷.

У 1968 рік у житті М. Брайчевського ознаменувався початком жорсткого пресингу щодо нього. Тоді його було звільнено з Інституту історії АН УРСР формально через те, що не пройшов чергової атестації, фактично – за активну громадську діяльність²⁹⁸. Головне звинувачення, яке висувалося істориком, – підписання ним зверненого до вищого керівництва СРСР (Леоніда Брежнєва та Олексія Косигіна) т. зв. «Листа 139-ти», в якому висловлювалось занепокоєння інтелігенції республіки тенденціями відходу від курсу на десталінізацію, «порушення норм соціалістичної демократії»²⁹⁹. Вченому закидали «серйозні ідейні зриви» та співчуття до «антирадянськи настроєних елементів»³⁰⁰. До звинувачень, що висували істориком, належав і факт публікації «Приєднання чи возз'єднання» у самвидаві. Вельми заідеологізованим був закид про наукове «оригінальничання» та не підтримку вченим

---

²⁹⁵ Брайчевський М. Як ми вшанували Михайла Грушевського... – С. 320.

²⁹⁶ Інститут історії України НАН України... – С. 233 – 234.

²⁹⁷ Унгурян О. Обладавший феноменальной памятью... – С. 10.

²⁹⁸ Балагура О. Життя і творчість Михайла Брайчевського... – С. 296; Її ж. Перспективи використання культурної спадщини... – С. 145.

²⁹⁹ Яремчук В. Про феноменальність... – С. 101.

³⁰⁰ Інститут історії АН УРСР. Науковий архів, ф. 1, оп. 1 – Л, спр. 680, арк. 44; Інститут історії України НАН України... – С. 249.

ряду принципових констант радянської історичної науки та наявність «власної думки щодо проблеми приєднання чи возз'єднання України та Росії»³⁰¹.

Сам «лист 139-ти» був створений у рамках правозахисної кампанії під час «справи чотирьох» (суду над відомими дисидентами Олександром Гінзбургом, Юрієм Галанськовим, Олексієм Добровольським та Вірою Лашковою). Сам факт чергового кримінального переслідування за політичні переконання, численні процесуальні порушення в ході слідства і судового розгляду, суворість вироків, винесених Галанському та Гінзбургу (7 і 5 років таборів відповідно), виразний зв'язок цієї справи з попередньою судовою розправою над письменниками Андрієм Синявським і Юлієм Данієлем, – все це викликало хвилю протестів, масштаби якої не були перевершені протягом усього періоду існування в СРСР дисидентського опору. Петиційна кампанія на захист Гінзбурга і Галанського почалася ще до слухання справи в Московському міському суді. Було зібрано сотні підписів, серед яких – підписи багатьох відомих людей. Основну частину «підписантів» склали москвичі, однак, Україна була єдиною з республік, що підтримала цю кампанію. Українці дали більше 18,8% від загального числа її учасників («Лист 139-ти»)³⁰². Першим стояв підпис Сергія Параджанова – він не брав участі у складанні, але наполіг на тому, що має бути першим. Підписи організаторів Юрія Цехмістренка, Віктора Боднарчука, Ірини Заславської, Івана Світличного та Івана Дзюби стояли відповідно на 3, 5, 6, 9 та 11-му місцях³⁰³. Прізвище М. Брайчевського було 71-им у цьому маніфесті українських інакодумців³⁰⁴. Як згадував сам Михайло Юліанович, він відмовився змінювати свою думку й фактично за це був вигнаний з Інституту історії АН УРСР³⁰⁵.

---

³⁰¹ Інститут історії України НАН України... – С. 250.

³⁰² Алексеева Л. История инакомыслия в СССР... – С. 27.

³⁰³ Білецький М. Як готувався «Київський лист»

³⁰⁴ Киевское письмо 1968 г.

³⁰⁵ Брайчевський М. Як Президія Академії розправлялася... – С. 218.

Після ряду перешкод Брайчевського було поновлено на роботі в 1970 році на посаду старшого наукового співробітника в Інституті археології АН УРСР, де було створено Київську постійно діючу археологічну експедицію³⁰⁶. Однак у 1972 році «Приєднання чи возз'єднання» вийшла в «тамвидаві»³⁰⁷, що й спричинило друге його звільнення з Академії наук³⁰⁸. На цей раз, у дусі «маланчуківщини», воно пройшло, за його словами, «на більш суворих засадах – “із заборonoю писати і малювати”»³⁰⁹. Ця кампанія була очолена Андрієм Скабою, колишнім секретарем ЦК КПУ, відомим ненависником української культури. У 1968 році він був позбавлений посади секретаря ЦК КПУ з питань ідеології і призначений директором Інституту історії АН УРСР. Академік Федір Овчаренко, який заступив А. Скабу на посаді секретаря ЦК, дотримувався порівняно лояльної позиції, але після усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста і призначення на його місце Володимира Щербицького, змушений був піти у відставку, а його місце зайняв відомий українофоб Валентин Маланчук. Зусиллями нового керівництва ідеологічний терор набрав характеру погрому, діставши промовисту назву «маланчуківщина». Через впровадження такої політики чимало осіб (переважно з числа інтелігенції) було засуджено і заслано до концтаборів, або й знищено фізично (КДБ здійснював масштабну операцію «Блок», спрямовану проти українського національного руху³¹⁰). Велика кількість «незгодних» зазнали адміністративної розправи, втратили свої посади, а багато і заносили до існування. Декого помістили в психіатричні лікарні, а

---

³⁰⁶ Докл. див.: *Силин О.* Лицар правди і науки... – С. 8 – 10.

³⁰⁷ Цей науковий есей було видано в Торонто у видавництві «Нові дні». Редактор цього видання Роман Рахманний зазначав, що примірник роботи М. Брайчевського надійшов до видавництва без відома автора.

³⁰⁸ *Толочко П.* ...И прошлое не проклиная... – С. 86.

³⁰⁹ *Брайчевський М.* Як Президія Академії розправлялася... – С. 218.

³¹⁰ Докл. див.: *Бажан О.* Спецоперація КДБ УРСР «Блок»... – С. 30 – 35; *Обвєнко В.* Война КГБ против диссидентов...

дехто опинився на вигнанні за кордоном. Такий розмах «великого погрому 1972 року» пояснюється тим, що окрім безпосередньо боротьби з інакомисленням, ідеологічні кампанії в СРСР виконували ще й «профілактичну» функцію знешкодження не лише «активних» інакомислячих, а й тих, хто їх підтримував³¹¹.

Після «великого погрому» 1972 – 1973 рр., «осяяного» іменами Володимира Щербиського та Валентина Маланчука³¹², в ході якого Михайла Юліановича було звільнено з Інституту археології АН УРСР³¹³, його твори з бібліотек «перекочували» у спецфонди, прізвище вченого вилучалося з картотек наукових праць, встановлено жорстку заборону на друк його праць, а здані до друку тексти вилучались. Так було у випадку, коли Брайчевський разом із П. Толочком зініціювали видання альманаху «Київська старовина» та почали друкувати там частину роботи Максима Берлинського про Київ з коментарями Михайла Юліановича. «Сильним світу цього, – згадує П. Толочко, – не сподобалась не лише передмова Брайчевського, а й сама праця М. Берлинського. «Розбір польотів» відбувся на засіданні президії Академії наук. Потім цей скандальний розгляд повторився в секретаріаті ЦК Компартії України [...] Журнал закрили. Причому єдиний номер, що вийшов у продаж, вилучили, а другий, який вже знаходився на виході, “пустили під ніж”»³¹⁴. На Брайчевського було заборонено посилатись, а з підготовлених вже до друку досліджень вилучались будь-які згадки, навіть критичні, про науковця³¹⁵. Пильність цензорів дійшла до того, що його прізвище було зняте з титрів фільму «Захар Беркут», у процесі підготовки якого історик був консультантом³¹⁶.

---

³¹¹ *Зубкова Е.* Послевоенное советское общество... – С. 186.

³¹² ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 334, арк. 3.

³¹³ *Яремчук В.* Чому Михайло Брайчевський... – С. 36.

³¹⁴ *Толочко П.* ...И прошлое не проклиная... – С. 84.

³¹⁵ *Івакін Г.* Слово про історика... – С. 20.

³¹⁶ *Яремчук В.* Чому Михайло Брайчевський... – С. 37.

Протягом 1972 – 1978 рр. вчений був усунутий від академічної науки в СРСР, заробляючи на життя працюючи кочегаром. У цей «вільний» від роботи час у основному займався вивченням пам'яток м. Києва, консультував молодих науковців³¹⁷. Проте влада переслідувала його й безробітного. Навіть під час важкої хвороби, яка спіткала вченого у 1972 році та кількох вкрай складних операцій він перебував під «ковпаком» радянських спецслужб. В лікарняній палаті, де перебував Брайчевський, постійно перебував замаскований під «пацієнта» агент КДБ³¹⁸.

Окрім того, у 1974 р. Голова КДБ УРСР Віталій Федорчук у доповідній записці В. Щербицькому запропонував «довірити кільком історикам-спеціалістам вивчення та аналіз статті Брайчевського [«Приєднання чи возз'єднання»], а потім за його участі провести її детальний розбір, розкривши наукову неспроможність, тенденційність і націоналістичну сутність її основних положень»³¹⁹. Так, врешті і сталося. 4 липня 1974 року в Інституті історії було проведено закрите обговорення цієї резонансної статті, на якому його колишні колеги, співробітники Інституту історії АН УРСР слухняно виконали владне замовлення. Михайлу Юліановичу закидали «ворожість», «антимарксистські погляди», «неісторичний підхід». Зокрема, Федір Лось звинуватив вченого у «наклепі на радянську науку та перекручуванні фактів»³²⁰. Федір Шевченко закидав використання цитат з В. Леніна без урахування епохи їх написання, підтасовці у цитуванні його праць, а також критикував Брайчевського за «нефаховість»³²¹. Схожими були зауваження й інших «критиків»: Г. Симоненка, М. Котляра, П. Толочка, П. Калениченка, Г. Сергієнка, А. Шевелева.

---

³¹⁷ Просвітник українського народ: каталог... – С. 6.

³¹⁸ Сюдюков І. Реставратор української нації...

³¹⁹ Цит. за: Рубльов О. «Український історичний журнал»... – С. 33.

³²⁰ Конспект закритого обговорення... – С. 344.

³²¹ Там само. – С. 345.

Однак це обговорення, по суті, закінчилося нічим, оскільки Михайло Юліанович відкинув, або спростував аргументи своїх колег-істориків. Немає необхідності аналізувати усі тези «Заключного слова» – його відповіді на обговорення 4 липня 1974 року. Зауважимо лише, що усі критичні зауваги історик спростував й наголосив на своїй непричетності до публікації «Приєднання чи возз'єднання» за кордоном³²².

Репресії режиму, його перехід від «напівтерпимості» до активних дій призвели до того, що дисидентство було загнане у глибоке підпілля. Відомих осіб, на кшталт Олександра Солженіцина, «скопом» висилали з країни; інших ув'язнювали в психіатричних «лікарнях»; декого відправляли у виправно-трудові табори типу «Перм-43»; а багатьох просто звільняли з роботи, позбавляли житла або ж не давали їхнім дітям здобути вищу освіту. Цими акціями КДБ ефективно придушив дисидентський рух, наслідки «безглуздої» хрущовської відлиги нарешті вдалося ліквідувати³²³. Потрапивши під маховик владних переслідувань, М. Брайчевський, все таки не припинив активної громадсько-політичної роботи, більше сконцентрувавшись на діяльності у «легальних» царинах, насамперед у сфері історико-архітектурної реконструкції та збереження пам'яток історії та культури України, де активність історика не викликала такого зацікавлення влади та спецслужб.

2. На захисті історико-культурної спадщини

Період перебування при владі в СРСР Леоніда Брежнєва отримав в історії назву «епохи застою». «Застій» виявлявся не тільки і не стільки в екстенсивному розвитку господарства і

---

³²² Брайчевський М. Заключне слово... – С. 411.

³²³ Малин М. Советская трагедия... – С. 404.

промисловості, у жорсткому ідеологічному диктаті, а у нігілістичному ставленні до «неактуального», «патріархального» минулого, історичних традицій, намаганні сформувавши нову культурну формацію в СРСР. Особливо в останньому значенні так званий «застій» почав проявлятися значно раніше за асоційовану з ним епоху правління Брежнєва. Одним із проявів такої політики владних кіл у цей час було нехтування історичними традиціями містобудування, ігноруванні потреби у реконструкції історичних пам'яток, особливо тих, які нагадували про самобутність українського народу та його культури.

Національно налаштована інтелігенція намагалася чинити спротив офіційному курсу на забуття національного минулого і занедбання його артефактів. Серед активних діячів у царині збереження історико-архітектурної спадщини вже з 1950-х рр. був і Михайло Брайчевський. Досвід архітектурної роботи вчений здобув ще в студентські роки. Зокрема, працюючи креслярем у Інституті археології АН УРСР, Брайчевський відтворив оригінальні креслення проекту червоного корпусу Київського університету авторства Вікентія Беретті, які згодом були використані будівельниками у процесі його післявоєнної реконструкції³²⁴. Звісно, у першій половині 1950-х рр. не могло бути й мови про активну громадську позицію, однак констатувати інтерес молодого вченого до цієї проблеми ми, без сумніву, можемо. Так, він вже тоді стверджував, що «реставратори і учені докладають багато зусиль, аби вивести з небуття і відродити коштовності, залишені нам у спадщину зійшлими поколіннями»³²⁵. Наголошував на потребі реставрації Києво-Печерської лаври, Кирилівської церкви в Києві, стародавніх пам'яток Чернігова, Переяслава, Новгород-Сіверського та ін. У той же час Михайло Юліанович звернув увагу і на певні недоліки пам'яткоохоронної справи в УРСР, де існували, за його словами, «десятки тисяч археологічних пам'яток, понад дві тисячі стародавніх архітектурних

---

³²⁴ Мицик Ю. Вічна пам'ять... – С. 6.

³²⁵ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 91, арк. 1.

споруд, багато тисяч меморіальних місць, зв'язаних з революційними подіями, з діяльністю видатних людей (ці місця досі ще ніхто не реєстрував, не підраховував). Яке величезне духовне багатство! Яка невичерпна скарбниця великих традицій та історичного досвіду! Але як ми ставимося до цієї скарбниці? Чи усвідомили її неосяжну цінність?.. На превеликий жаль, відповідь на всі ці питання не може бути в повній мірі ствердною»³²⁶. Водночас історик вказав й на вияви нехтування владою потреб пам'яткоохоронної справи у післявоєнний період. Зокрема, він писав наступне: «До руйнівної сили природних стихій додається зла воля окремих осіб, готових охоче прикласти руку, аби зменшити і без того поріділу культурну спадщину українського народу. Недбале місцеве начальство, що вважає за необхідне охороняти пам'ятки культури лише зайвим клопотом для себе. Господарник-нехлой, у чиєму віданні знаходиться стародавня споруда і який десятиліттями не ремонтує її, тримаючи в занедбаному стані. Нездара-архітектор, нездатний відшукати правильне місто містобудівне розв'язання і саме тому ладний поставити власний "шедевр" обов'язково за рахунок існуючих будівель. Не в міру ретивий "атеїст", який аби прикрити свою бездарність, вимагає зламати старовинну церкву, як "опіум для народу"»³²⁷.

На початку 1950-х років М. Брайчевський склав список історико-культурних пам'яток Південно-Східної Волині й Східного Поділля. Відповідні пам'ятки привернули увагу вченого, скоріше за все, під час його перебування на цих теренах у 1952 році у складі археологічної експедиції. Найбільш цікавою з думок, що зустрічаємо у вище згаданому плані-проспекті, є ідея створення туристичних потужностей на території Південно-Східної Волині з осередками в Дубно, Кременці та Острозі, а також у Переяславі-Хмельницькому. Зокрема, Михайло Юліанович наголошував на необхідності термінового «створення генерального плану подальшого розвитку

---

³²⁶ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 91, арк. 1.

³²⁷ Там само, спр. 471, арк. 4 - 5.

Переяслава-Хмельницького як туристичного центру»³²⁸. Складовими елементами цього центру туризму мали стати архітектурні пам'ятки навколишніх сіл, які планувалося «перенести в Переяславський музей народної архітектури», як, наприклад, дерев'яну церкву XVIII століття села Андруші³²⁹.

Схожим було його бачення розвитку й Острога, Кременця та Дубна. Найбільш привабливими об'єктами туристичної інфраструктури Острога Михайло Юліанович вважав Муровану вежу – пам'ятку ранньої української готики, Нову вежу – видатний зразок архітектури «волинського ренесансу», а також Троїцький монастир в с. Межиріч (XV – XVI ст.)³³⁰. Кременець, на думку вченого, як потенційний туристичний центр був прикметний насамперед руїнами Замку IX – XVI ст., Миколаївським собором XVII століття – класичною пам'яткою архітектури бароко, Кременецьким ліцеєм – значним центром просвітництва XVIII століття, архітектурним ансамблем ліцею: навчальними корпусами, костелом, ботанічним садом та ін.³³¹ Серед дубенських пам'яток особливу увагу Брайчевський приділив Луцьким воротам та Дубнівському замку³³². Однією з найголовніших умов створення туристичних центрів такого типу, на чому особливо наголошував Михайло Юліанович, була обов'язкова реконструкція та збереження у належному стані їхніх історико-архітектурних пам'яток.

Особливо погіршилися справи у пам'яткоохоронній сфері після сумнозвісного виступу Микити Хрущова на січневому пленумі ЦК КПРС 1961 р., в якому витрати на реставраційні роботи були визнані марнотратством і «розбазарюванням» народних коштів. Зокрема, радянський керівник говорив наступне: «Литовські керівники взяли за відновлення з

---

³²⁸ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 471, арк. 2.

³²⁹ Там само, арк. 3.

³³⁰ Там само, спр. 469, арк. 1.

³³¹ Там само, арк. 2.

³³² Там само, арк. 3.

руїн палаців і замків феодалів, більшість з яких не мають серйозної історичної цінності. А на деякі щоденні потреби трудящих республіки коштів виділяється недостатньо...І в Підмосков'ї захоплюються реставрацією непотрібних об'єктів старовини...»³³³. М. Брайчевський критично поставився до такої ініціативи радянського керівництва. Так, у неопублікованій статті «Сохранить культурное достояние народа» він відверто іронізував, зазначаючи: «[...] сьогодні звучить думка, що кількість давніх храмів, які мають бути збережені, повинна різко скоротитись, достатньо, мовляв, залишити для зразка десятків церков, скажімо, XVIII століття, кілька – XVII ст., ще кілька – XVI ст. і т.д. таким чином і кількість “небажаних” об'єктів зменшиться і водночас буде забезпечено можливість демонстрації трудящим кращих і найбільш виразних зразків церковної архітектури»³³⁴.

Натомість Михайло Юліанович пропонував (звісно використовуючи риторику, зрозумілу для тогочасної влади) використовувати колишні храми (церкви, костели, синагоги, мечеті і т.д.) для нерелігійних (а по суті своїй антирелігійних) обрядів з метою ідеологічного виховання мас³³⁵. Аналогічними були його пропозиції щодо використання історико-архітектурних пам'яток «буржуазного минулого». Такі свої думки вчений пояснює у «Замітці про Старе місто в Кам'янці-Подільському», де писав наступне: «Ми багато говоримо і високо цінуємо національно-визвольну боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського панування, а руський магістрат в Кам'янці, що був одним з осередків цієї боротьби, перетворюємо на буденну майстерню, тримаємо в занехаяному стані, – замість того, щоб використати цю будівлю в інтересах ідейно-виховної роботи»³³⁶. Основою його міркувань, на нашу думку є твердження, виразно спрямоване до людей

---

³³³ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 177, арк. 9.

³³⁴ Там само, арк. 30.

³³⁵ Там само, спр. 404, арк. 1.

³³⁶ Там само, спр. 172, арк. 5.

влади: «Збереження та реставрація історико-культурних об'єктів не є "розбазарюванням державних коштів", а навпаки – пам'ятки історії та культури можуть не тільки себе утримувати, але й давати зиск»³³⁷.

Діяльність М. Брайчевського значно активізувалася, коли навесні 1965 р. газета «Літературна Україна» виступила з пропозицією про створення УТОПК. Така ініціатива виходила із середовища патріотично налаштованої інтелігенції УРСР. Михайло Юліанович разом з іншими ентузіастами, стурбованими станом пам'яток історії, піднімав питання про створення товариства. В той час, коли радянська влада занедала архітектурні пам'ятки, створення такої організації, на його думку, було вкрай необхідним.

У середині 1966 року почала діяти ініціативна група (у яку входив М. Брайчевський), яка розробила перший проект статуту майбутнього товариства і звернулася до уряду УРСР та ЦК КПУ з поданням щодо організації товариства. У серпні того ж року ЦК КПУ затвердила склад оргкомітету зі створення такого товариства.

Таким чином, Брайчевський був одним із фундаторів УТОПК, разом з Г. Логвином написав його Статут, який, до речі, діє і сьогодні³³⁸. Незважаючи на все це, Михайло Юліанович не потрапив до президії товариства. Як згадує П. Толочко, «установчий з'їзд УТОПК відбувся в Києві в грудні 1966 року в Клубі архітекторів. Проходив він під наглядом партійних і державних чиновників, які слідкували, щоб в правління Товариства не пройшли незручні люди. Зокрема в розряд негодних потрапив і М. Брайчевський»³³⁹. Саме «партійна група» з'їзду під керівництвом Ростислава Бабійчука і склала список 127 членів Правління Товариства, який і було затверджено. Прізвища Брайчевського у ньому не було, що і викликало зауваження з-боку частини делегатів з'їзду. Так,

---

³³⁷ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 352, арк. 24.

³³⁸ Бодак О. Документальна історико-бібліографічна спадщина... – С. 11.

³³⁹ Толочко П. ...И прошлое не проклиная... – С. 92.

В. Довженок зауважив, що «з якихось помилкових недоглядів пропущена кандидатура тов. Брайчевського [...] і її необхідно внести в список для таємного голосування»³⁴⁰. Однак, головуєчий на з'їзді заступник Голови Ради Міністрів УРСР Петро Тронько відхилив цю пропозицію, запропонувавши, натомість, обрати правління з представників лояльних до влади осіб, що і було «одногосно» зроблено.

Попри прохолодне ставлення до нього з боку партійних чинників, Михайло Юліанович брав активну участь у підготовці документів, звернень, листів та доповідних записок Товариства. Така його діяльність сприяла збереженню та реставрації ряду культових об'єктів Видубицького монастиря та Києво-Печерської Лаври. Ініціював, також, створення у Товаристві системи власного фінансування. На Установчому з'їзді УТОПШ він вказав: «Товариство повинно мати свої кошти. Воно не може розраховувати на державні дотації і має саме утримувати себе. Тому необхідним заходом є членські внески, розмір яких для індивідуальних членів пропонується встановити в розмірі 30 коп. (для школярів, солдатів та матросів – 10 коп.)»³⁴¹. За вказівкою президії правління товариства Брайчевський мав ужити заходів для популяризації культурних пам'яток в Україні, зокрема «взяти участь у підготовці телевізійного циклу передач, виступити у пресі та радіо з проблемними питаннями охорони і використання пам'яток історії та культури в республіці»³⁴². Однак він вважав, що такої роботи недостатньо і що одним із головних її елементів має бути просвітницька діяльність серед широкого загалу. На його думку, лекційна робота організації була тоді неможливою без кооперації з товариством «Знання», яке мало вже певний досвід просвітницької діяльності³⁴³.

---

³⁴⁰ Селівачов М. Михайло Юліанович Брайчевський... – С. 477.

³⁴¹ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 494, арк. 19.

³⁴² Там само, спр. 2394, арк. 3.

³⁴³ Там само, спр. 494, арк. 23; ЦДАВО України, ф. 4760, оп. 1, спр. 160, арк. 53.

Брайчевський був дуже шанованою в УТОПІК людиною. Його часто залучали до різних інспекцій, комісій і акцій³⁴⁴. Одна з найважливіших відбувалася у 1967 році, коли «за дорученням президії правління УТОПІК була створена комісія для обстеження стану роботи й охорони пам'ятників Лаврського заповідника. Комісію очолював заслужений діяч мистецтв скульптор Іван Гончар, а до складу комісії увійшли ще 12 осіб, серед яких – історики, мистецтвознавці, художники, – переважно кандидати наук (в тому числі й Брайчевський)»³⁴⁵.

Як один із членів організації, Михайло Юліанович з 1968 року активно займався проблемами реконструкції і збереження історичного обличчя Києва, зокрема Старого Подолу³⁴⁶. Товариство разом з інститутом «Київпроект» та Держбудом УРСР проводило масштабну роботу з вивчення культурно-історичної спадщини на території Києва³⁴⁷. Із 1971 року було розпочато реконструкцію Золотих Воріт. Вчена Рада з охорони пам'яток Держбуду УРСР 17 листопада того ж року створила авторський колектив у складі архітекторів Євгенії Лопушинської, Миколи Холостенка та археолога Сергія Висоцького. Цей колектив у 1972 – 1973 рр., за активної участі Брайчевського, детально вивчав джерела, що й дало можливість сформулювати пропозиції щодо збереження та експонування цієї унікальної пам'ятки³⁴⁸.

У цей же період Михайло Юліанович став членом наукової експедиції при Інституті археології АН УРСР для дослідження Контрактової площі в м. Києві³⁴⁹. Він також увійшов до складу консультативної комісії щодо її реконструкції³⁵⁰. Займаючись цією темою, Брайчевський написав статтю

---

³⁴⁴ Селівачов М. Михайло Юліанович Брайчевський... – С. 480.

³⁴⁵ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2621, арк. 1.

³⁴⁶ Там само, спр. 1064, арк. 3.

³⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 4760, оп. 1, спр. 160, арк. 1 – 152.

³⁴⁸ Пономарьова Л. Нова реконструкція Золотої брами... – С. 69 – 70.

³⁴⁹ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1062, арк. 2.

³⁵⁰ Там само, спр. 1069, арк. 1.

про Старий Поділ і Контрактову площу. Тут автор висловив власні пропозиції щодо їх питання впорядкування і перетворення його на визначний туристично-просвітницький осередок. На його думку, необхідно було впорядкувати і відремонтувати відповідні пам'ятки архітектури, а також вирішити питання про їх оптимальне використання. Йшлося також про реставрацію Гостинного Ряду і створення на його території торговельного центру, часткове відтворення втрачених елементів архітектурного ансамблю і т.п.³⁵¹ Брайчевський одним з перших порушив питання про відбудову Успенського собору³⁵². Відтак Г. Івакін цілком слушно, на наш погляд, вважає його одним з натхненників і активних учасників інвентаризації пам'яток архітектури старої частини столиці України, в результаті якої було виявлено та врятовано від знищення чимало перлин старої архітектури, історичної «фонові» забудови, кожна споруда якої цікава вже тим, що відтворює певний етап історії міста³⁵³.

Не лише скарби старої архітектури Києва привертали увагу Брайчевського. Він був небайдужим і до стану пам'яток і в інших регіонах України. Так, у складі експедиції УТОПК Михайло Юліанович досліджував, а згодом став ініціатором консервації історико-культурної пам'ятки в с. Буца Ямпільського району Вінницької області³⁵⁴. Крім того, комісія в складі М. Брайчевського, М. Виноградової, К. Стецюк, Г. Щербини, створена за дорученням директора Науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури, вивчала стан історико-культурної спадщини в м. Кам'янці-Подільському, ознайомилася зі станом справ щодо охорони пам'яток³⁵⁵. Побував вчений і на Чернігівщині,

---

³⁵¹ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1058, арк. 7; ЦДАВО України, ф. 4760, оп. 1, спр. 349, арк. 1.

³⁵² Горбик В. Діяльність державних інституцій... – С. 24.

³⁵³ Івакін Г. Слово про історика... – С. 20.

³⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 4760, оп. 1, спр. 382, арк. 37 – 38.

³⁵⁵ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1174, арк. 1.

коли у червні 1967 року за дорученням бюро громадської інспекції УТОПК разом Г. Логвином вивчав стан місцевих пам'яток. Під час відрядження вони мали змогу обстежити пам'ятки в Чернігові, Новгороді-Сіверському, Козельці та в с. Дехтярівці Новгород-Сіверського району³⁵⁶.

Часто перебуваючи у подібних відрядженнях, усвідомлюючи значну історичну та культурну цінність таких українських міст, як Кам'янець-Подільський та Чернігів, Брайчевський поступово прийшов до переконання про доцільність створення на їхній основі міст-музеїв. Свою думку він підтверджував тим, що «в РРФСР, наприклад, містами-заповідниками стали Новгород, Суздаль, Ярославль, Кострома»³⁵⁷. Тимчасом Україна, на його погляд, теж мала ряд населених пунктів, які заслуговували цього: Жовква, Луцьк, Кременець, Кам'янець-Подільський, Чернігів, Дубно, Острог, Переяслав-Хмельницький. Проте, жодного такого комплексу тоді не існувало. Як писав у 1967 році Михайло Юліанович, «в Україні поки що таких міст-музеїв немає (є лише заповідні комплекси, як от Ольвія, Херсонес, Києво-Печерська Лавра)»³⁵⁸.

Покращення становища у сфері охорони пам'яток історії та культури Брайчевський вбачав у цілеспрямованій державній політиці. На його думку, всі ці питання і проблеми, зрештою, не були такими вже важкими для розв'язання. Але ставити і вирішувати їх існувала потреба в республіканському масштабі: місцевій владі це було не під силу³⁵⁹. З проектом створення у Кам'янці-Подільському потужного культурно-історичного, просвітницького і туристичного осередку на взірць Суздаля до Ради Міністрів УРСР звернулися члени УТОПК³⁶⁰. На думку авторів цього звернення, головною перепорою на шляху створення такого міста-музею було

---

³⁵⁶ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1007, арк. 1.

³⁵⁷ Там само, спр. 352, арк. 24.

³⁵⁸ Там само.

³⁵⁹ Там само, арк. 27.

³⁶⁰ Там само, спр. 1175, арк. 2.

недостатнє фінансування. Так, за їхніми підрахунками, станом на 1967 рік заповідник в Кам'янці-Подільському мав щорічно близько 400 тис. крб. фінансових надходжень (100 тис. централізовано і 300 тис. спецнадходжень). З них лише 150 тис. було підтверджено лімітами і могли бути реально використані для реставраційних і будівельно-ремонтних робіт. За підрахунками ж місцевого керівництва, лише для повного використання наявних потужностей було потрібно близько 1 млн. крб. А для реалізації всієї програми було необхідно 30 млн. крб. (сама така сума була витрачена на створення Суздальського комплексу)³⁶¹.

Проблема, як вважав М. Брайчевський, була в тому, що навіть виділені кошти не в повному обсязі йшли за призначенням. Так, після перебування на Чернігівщині Михайло Юліанович зауважив, що «в цьому [1967] році на реставраційно-ремонтні роботи в регіоні виділено значні кошти (190 тис. крб.), але є загроза, що вони протягом року не будуть використані. За 5 місяців цього року план виконаний лише на 18 %»³⁶². Бачимо, що проблему некомпетентності місцевих держустанов вчений також не оминув своєю увагою. Наприклад, комісія з обстеження стану історико-культурної спадщини в м. Кам'янці-Подільському, в складі якої працював Брайчевський, звернула увагу громадськості на скандальний факт викрадення і розбазарювання золотого скарбу, знайденого під час ремонтних робіт у приміщенні Вірменської дзвіниці працівниками Кам'янецького Державного історико-культурного заповідника³⁶³. А затримку ремонту ратуші в Кам'янці-Подільському вчений пояснював відвертим нехтуванням буквою закону, викривши факт, що бюджетні дотації на її реставрацію становили 3200 крб., однак владою були найняті «халтурники» (всього за 2500 крб.), хоча за законом замовник

---

³⁶¹ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 267, арк. 3.

³⁶² Там само, спр. 1007, арк. 5.

³⁶³ Там само, спр. 1178, арк. 10.

не мав права вибирати собі виконавця робіт³⁶⁴. Такі ремонтні роботи відзначалися не лише «відмиванням» коштів, а й протизаконністю самої процедури, на чому неодноразово наголошував М. Брайчевський. Наприклад, у рапорті про стан пам'яток архітектури на Чернігівщині, поданому президії правління УТОПК, читаємо наступне: «Проект реставрації Спаського собору м. Чернігова (автор: архітектор М. Гопкало) не обговорювався і не затверджувався обласним керівництвом. Також археологічні роботи навколо собору ведуться з порушенням існуючих правил»³⁶⁵.

У найбільш «концентрованому» вигляді увесь скепсис Брайчевського щодо сучасного йому стану речей у пам'яткоохоронній сфері зустрічаємо в його неопублікованому фейлетоні «Архітектори-громили», який було написано як відповідь на «видатну статтю архітекторів А. Добровольського, А. Лободи, С. Покрилевського та інженера-економіста І. Бронштейна» у журналі «Строительство и архитектура» (№ 2 за 1969 р.). У своєму фейлетоні він, використовуючи цитати з цієї статті, з сарказмом вказує на безглуздість і навіть злочинність проєктів реконструкції історичної частини Києва. Відверте обурення Михайла Юліановича викликала ініціатива вище згаданих архітекторів демонтувати Київський Арсенал, як «одну з неприємних сторінок в історії Києва», яка «спотворює місто і наводить сум на мешканців». Вчений відверто іронізував стосовно такої позиції тогочасних «корифеїв» у сфері архітектури: «[...] і Луцький замок висадити в повітря, і Кам'янець-Подільський, і Хотинський, і Брестську фортецю безперечно»³⁶⁶. «Кілька пам'яток архітектури не завадить – Софія, Лавра, Андріївська церква, ще п'ять-шість споруд, не більше. Це – дорогі каміння-самоцвіти, яким потрібна оправа. Тому ми їх і оправимо за допомогою хмарочосів зі скла і бетону – так, щоб ніхто не

---

³⁶⁴ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 352, арк. 26.

³⁶⁵ Там само, спр. 1007, арк. 1.

³⁶⁶ Там само, спр. 449, арк. 3.

здогадався, де вони стоять. А до Золотих воріт прибудуємо модерний ресторан. Ото краса буде!»³⁶⁷. Зважаючи на подібні проекти тогочасних архітекторів, Брайчевський не дарма запитує у сучасників: «А що ж таке архітектор? Великий Будівничий, чи Громило?»³⁶⁸.

Такий стан речей був характерний не лише для 1960-х років, а й для пізніших періодів. У 1977 році, у виступі на засіданні київської міської організації УТОПІК Михайло Брайчевський зазначав: «Маємо парадоксальне становище: Київ має непогану репутацію охорони пам'яток, його навіть ставлять за приклад. Для цього є певні підстави: теоретична думка у нас справді стоїть досить високо, але теорія – одне, а практика – зовсім інше. Наші розробки втілюються в життя в Москві, в Тбілісі, в інших містах, але не в Києві»³⁶⁹. У зв'язку з цим історик відзначав і «вкрай незадовільну роботу» інспекції з охорони пам'яток при Головному архітектурно-проекційному управлінні київської міськради³⁷⁰. На його думку, цілком незадовільно працював інститут «Київпроект», який було зобов'язано постановою Ради міністрів УРСР у короткий термін «розробити проекти реконструкції Поштової площі, вул. Жданова (нині – вул. Сагайдачного), але розробка цих проектів не почалася, і невідомо, коли вона буде завершена»³⁷¹. Вчений обурювався з того, що вище згадані установи відмовлялися розглядати проекти, які надходили не від їхніх службовців: «Всі їхні [...] рішення перебували в якості “недоторканих”. Критикувати їх просто заборонялося. Дозволялося тільки хвалити – всупереч містобудівній і філософській правді, всупереч здоровому глузду [...] Концепція зворушливо проста: якщо ти висловлюєшся проти явно недолугого проекту Українського філіалу музею ім. В. Леніна, отже ти

---

³⁶⁷ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 449, арк. 5.

³⁶⁸ Там само, арк. 6.

³⁶⁹ Там само, спр. 1089, арк. 2.

³⁷⁰ Там само, арк. 4.

³⁷¹ Там само, спр. 1306, арк. 1.

проти Леніна і ленінізму. Якщо тобі не подобаються фонтани на площі Жовтневої революції (нині – Майдан Незалежності), отже ти проти Жовтневої революції і, як наслідок, проти радянської влади»³⁷². Критикував історик, також, непланованість забудови міста, несистематичність, невідповідність нової забудови історичній традиції.

Як альтернативу таким «геніальним» проектам та ідеям вчений пропонував власні. Впродовж другої половини 1970-х років було здійснено інвентаризацію старого Подолу, на підставі якої розроблено і затверджено ПДП (проект детального планування) цього історичного району міста³⁷³. Саме тоді і з'явилася у середовищі національно налаштованої інтелігенції ідея заснування парку-музею у Києві. Одним із ідейних творців цього парку-музею «Старий Київ» був Брайчевський.

Проектом парку передбачалося створення експозиції пам'яток монументальної скульптури періоду Середньовіччя та Нового часу та будівництво приміщень для закритої експозиції археологічних колекцій. Стару забудову урочищ Гончари і Кожум'яки планувалося використати для організації туристичного центру. В будинках мали розміститися готелі, туристичні бази, готелі для приїжджих, їдальні, ресторани, магазини відповідного профілю, майстерні з вироблення сувенірів³⁷⁴.

Підтримавши цю ідею, Київська міськрада виділила для її реалізації велику земельну ділянку, яка охоплювала найбільш важливі і цікаві в археологічному плані райони стародавнього міста – кромку старокиївського плато від Львівської площі до Андріївської церкви, територію першого київського городища, гору Замкову та урочища Гончари і Кожум'яки з виходом на Поділ. Пізніше – у 1979 р. спеціальною постановою № 920 Київського міськвиконкому схили Старокиївської гори до підніжжя площі Калініна (нині Михайлівська) та вулиці

---

³⁷² ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2552, арк. 18.

³⁷³ Там само, спр. 1082, арк. 1.

³⁷⁴ Там само, спр. 387, арк. 1.

Велика Житомирська були визнані архітектурним заповідником «Стародавній Київ» (затвердженим Кабінетом міністрів УРСР). І до цієї справи доклали чималих зусиль фахівці, об'єднані в УТОПК, Інститут археології АН УРСР та Науково-дослідний інститут з проблем містобудування³⁷⁵. За ініціативою УТОПК, Хрещатик, від площі Ленінського комсомолу (нині – Європейська площа) до Бесарабської площі став охоронною зоною³⁷⁶.

Михайлу Юліановичу належить ідея створення заповідної зони в м. Києві. Зокрема, він визначив наступні межі заповідника: Поштова площа – вул. Ярославська – вул. Почайнинська – вул. Межигірська – схили Замкової гори (вздовж межі парку-музею «Старий Київ») – Львівська площа – Золоті ворота – вул. Свердлова (нині – вул. Прорізна) – Майдан Незалежності – Володимирський узвіз – Поштова площа³⁷⁷. В основу такого планування лягла його робота протягом 1970-х років, коли вченим було виділено на території Києва кілька секторів найбільшого скупчення пам'яток, що негайно потребували ремонту. Брайчевський нарахував 180 будинків, що підлягають негайній реконструкції. Серед найбільш відомих: Флорівський монастир, ансамбль Контрактової площі та ін.³⁷⁸

Михайло Юліанович виступав проти використання швейною фабрикою «Юність» приміщень Флорівського монастиря. У листі до начальника відділу охорони пам'ятників архітектури ГоловаАПУ м. Києва Л. Горигіна він висловлював протест з приводу розміщення в житлових будинках території Флорівського монастиря складу сировини швейного об'єднання «Юність»: «Просимо ГоловаАПУ м. Києва вирішити питання про перспективне перебезування фабрики “Юність” і протезного заводу, [...] внісши в [...] Генплан міста (до 2000 року) відповідне положення; вирішити питання про

---

³⁷⁵ Шевченко В. М. Брайчевський на ниві охорони пам'яток... – С. 51.

³⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 4760, оп. 1, спр. 430, арк. 24.

³⁷⁷ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1285, арк. 1.

³⁷⁸ Там само, арк. 14 – 20.

статус Флорівського монастиря і про його власника»³⁷⁹. Особливої ваги, на його думку, набувало вирішення питання про власника. Дослідник був переконаний, що «наявність великої кількості власників створює обстановку хаосу, дезорганізує творчі зусилля»³⁸⁰.

Брайчевський доклав багато зусиль, щоб урятувати від перепланування й перебудови історичні будівлі Києво-Могилянської академії, які керівництво розміщеного в ній морського училища хотіло переобладнати на спорткомплекс (приміром, у Конгрегаційній залі за цим проектом передбачалося влаштувати плавальний басейн). Статті киевознавця, де повідомлялося про намір знищити визначну історико-архітектурну пам'ятку, сколихнули тоді не тільки громадськість України, а й небайдужу інтелігенцію за її межами³⁸¹. Так, стаття «Врятувати для століть» закликала громадськість Києва до протесту проти сваволі місцевої влади та кримінального покарання тих, хто ініціює будь-які роботи у заповідній зоні³⁸². Натомість, автори статті «Врятувати для століть» М. Брайчевський, О. Апанович, К. Стецюк та З. Хижняк пропонували створити на базі Києво-Могилянської академії «потужний центр культурно-масової роботи, [...] подібний до Софії Київської та Києво-Печерської Лаври»³⁸³.

На початку 1980-х років влада почала уважніше ставитися до проблем пам'яткоохоронної сфери. Основна причина таких змін вбачається у підготовці столиці УРСР до святкування її 1500-ої річниці і бажанні влади «зберегти обличчя» перед громадськістю. У цей час Брайчевський розробив проект реконструкції території історичного центру Києва. Територіальні рамки проекту охоплювали кромку Старокиївського плато на відтинку між садибою Художнього інституту й

---

³⁷⁹ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2609, арк. 2.

³⁸⁰ Там само, спр. 267, арк. 5.

³⁸¹ Кухарчук Ю. Учений, громадянин, особистість... – С. 12.

³⁸² Брайчевський М. Врятувати для століть... – С. 8.

³⁸³ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 267, арк. 5.

Андріївською церквою. Це територія найдавнішого київського городища, заснованого на початку VII ст., і частково район так званих міста Володимира і міста Ярослава, закладених у кінці X та у першій половині XI ст., а також ремісничі райони давнього міста в Копириновому кінці, в урочищах Гончарі і Кожум'яки та на горах Дитинці і Киселівці (літописній Хоревці)³⁸⁴.

Своєю практичною діяльністю і значними фінансовими внесками УТОПШК сприяло відтворенню, реставрації та консервації численних пам'яток історії та культури. Такі заходи здійснювалися у зв'язку з певними історичними датами – т. зв. 1500-річчям Києва, 1000-річним ювілеєм хрещення Русі. Коштом Товариства реконструйовано Золоті ворота. Загалом же на реставрацію і дослідження пам'яток Києва, спорудження нових пам'ятників, створення музеїв Товариством за час його існування виділено близько 30 млн. крб. Це була приблизно третина від загальної суми коштів, витраченої Товариством на збереження пам'яток за 20 років³⁸⁵. Попри певний прогрес у царині збереження пам'яток, М. Брайчевський дещо скептично ставився до існуючого стану речей. Навіть наприкінці 1980-х років він твердив, що в Україні надзвичайно недосконалий облік пам'яток. Здійснюючи порівняння зі США, вчений зазначав, що «у нас у 100 разів менше пам'яток знаходиться в державному реєстрі»³⁸⁶.

Активна громадська діяльність та принципова позиція УТОПШК, а особливо деяких його членів, викликала значне незадоволення місцевої та республіканської влади. У своїх виступах на пам'яткоохоронних конференціях та подібних заходах М. Брайчевський зазначав, що у сфері охорони пам'яток працює дуже багато випадкових людей. На думку вченого, все ще у кінці 1980-х років відчувався брак кваліфікованих реставраторів: «У Києві їх залишилися четверо (всі пенсійного віку) [...] Проекти, явно недоброякісні, виконані

---

³⁸⁴ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1151, арк. 2.

³⁸⁵ Там само, спр. 530, арк. 4.

³⁸⁶ Там само, арк. 15.

на нефаховому рівні і забраковані громадськістю (інтереси якої і представляло Товариство – Г.В.), мало не на “ура” проходять через містобудівельну раду ГолоВАПУ»³⁸⁷. Влада втручалась і в роботу та внутрішню організацію УТОПШК. У середині 1970-х років від роботи в Товаристві було усунуто Г. Логвина, Ю. Асєєва, І. Гончара, С. Кириченка, В. Шевченко, О. Компан, О. Апанович, Л. Міляєву, Л. Граужіс та ін., а роль таких, на думку Брайчевського, заслужених діячів товариства, як К. Стецюк або В. Стрельського, було зведено до виконання функції “весільних генералів”»³⁸⁸.

Діяльність у збереженні, відновленні, обстоюванні від знищення українських історико-культурних надбань була важливим аспектом громадсько-політичної активності Михайла Брайчевського. Історик здійснив значну роботу у царині систематизації пам’яток української культури, у тому числі, власними силами склав реєстр пам’яток не лише у таких знакових для української культури містах як Київ та Кам’янець-Подільський, а й у менш «розпіарених» Острозі, Кременці, Дубно, та ін. Вчений стояв біля витоків організації створення УТОПШК. Він же був одним із діяльних членів Товариства. У рамках діяльності Товариства здійснив кілька наукових експедицій до Чернігова, Кам’янця-Подільського, Переяслава-Хмельницького та інших українських міст для дослідження стану історико-культурних пам’яток. Михайлом Юліановичем було написано ряд газетних публікацій та підготовлено кілька доповідей, де піднімались проблеми збереження пам’яток історії та культури України. Завдяки активній громадській позиції Брайчевського до сьогодні збереглася низка історичних будівель, зокрема приміщення Києво-Могилянської академії, унікальний ансамбль Контрактової площі та Хрещатика. Вчений долучився до створення у Кам’янці-Подільському історико-культурного заповідника, з кінця 1960-х років обстоював ідею створення у столиці України парку-музею «Старий Київ».

---

³⁸⁷ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 575, арк. 3.

³⁸⁸ Там само, арк. 9 – 10.

IV. У ПРОЦЕСАХ СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

1. Участь у діяльності Народного Руху України

Курс на «перебудову» радянського суспільства, реформування командно-адміністративної системи СРСР, прискорення соціально-економічного розвитку, розширення гласності, послаблення цензури у засобах масової інформації, проголошений Генеральним секретарем ЦК КПРС Михайлом Горбачовим на квітневому пленумі правлячої партії 1985 р., стимулював стрімкий розвиток демократизації суспільного життя в країні. Упродовж другої половини 1980-х років у республіках Союзу, зокрема і в УРСР, спостерігався складний процес суспільно-політичних зрушень, що супроводжувався виникненням неформальних груп і організацій³⁸⁹. Вважається, що передумовою появи в СРСР неформальних громадсько-політичних груп та об'єднань став початок боротьби за скасування 6 статті Конституції СРСР 1977 р., коли була проголошена відмова від ідеологічних догм і перехід до концепції демократичного соціалізму, що включало пріоритетність загальнолюдських цінностей, введення прямих альтернативних виборів секретарів партійних комітетів³⁹⁰, федеративний

---

³⁸⁹ *Бажан О.* Під наглядом КДБ... – С. 61.

³⁹⁰ За політологічними та літературними канонами, формула «альтернативні вибори» звучала як нонсенс, будучи відвертим плеоназмом, бо будь-який вибір є альтернативним. Але у 1987 р., коли з вуст

принцип побудови КПРС тощо³⁹¹. Всього на території України на 1990 рік діяло 15 таких об'єднань, яких з легкої руки В. Щербиського охрестили «екстремістськими»³⁹². Проте, вважаємо, що вище наведене класичне формулювання причин виникнення опозиційних організацій у другій половині 1980-х років є дещо неповним і потребує принципового доповнення.

Необхідно зазначити, що саме партійна воля та політика Горбачова і його оточення, дали можливість існувати і легалізували діяльність громадських та громадсько-політичних організацій, хоча не можна не зауважити, що такі гасла, як «гласність», «перебудова», «нове мислення» призначалися переважно для того, щоб супроводжувати налагодження контролю над партією, державою й суспільством в ім'я проекту, досі позначеного ленінською ідеологією та волюнтаризмом³⁹³. Однак, процесу відродження громадсько-політичних рухів в Союзі РСР сприяло й те, що правлячий режим у другій половині 1980-х рр. відмовився від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, звільнив із тюрем та заслання політичних в'язнів, дозволив існування «неформальних груп» та організацій різноманітних політичних напрямів³⁹⁴. На думку сучасних істориків, саме національно налаштована інтелігенція в умовах лібералізації політичного курсу направила суспільну ініціативу в політичне річище, сформувала політичну опозицію владі³⁹⁵.

М. Горбачова вперше прозвучали ці слова, ніхто на це не звернув уваги: в радянській політичній практиці переважали вибори без альтернативи, але в комуністичній ідеології іменувалися найдемократичнішими з усіх можливих. Нововведення Горбачова було для СРСР дійсно радикальним, але він, скоріше за все, не передбачав, що введення класичної формули виборів вилетіть у політичну революцію, руйнівну не лише для командно-адміністративної моделі, але і для комуністичного режиму в цілому.

³⁹¹ Барановська Н. Суспільно-політичні... – С. 14 – 15.

³⁹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2555, арк. 23.

³⁹³ Суту Ж.-А. Падіння муру, кінець системи... – С. 186.

³⁹⁴ Бажан О. Під наглядом КДБ... – С. 63.

³⁹⁵ Гончарук Г. Украина: предрассветные сражения... – С. 285.

Проводячи свої реформи та будуючи нову демократичну модель соціалізму, Горбачов вирішив здобути підтримку незалежної громадськості. Запорукою успішності реформ мала б стати підтримка народу, що ілюструє наступна його заява: «Народ [...] гідно відповість на будь-який виклик, який кидає нам час»³⁹⁶. Така політика мала б привести до рішучих змін в державі та суспільстві, у першу чергу, завдяки відстороненню консерваторів і бюрократів та очолення суспільства прихильниками генсека³⁹⁷. У липні 1988 р. на XIX партійній конференції у програмі КПРС було здійснено переформулювання «несвоєчасної» мети побудови комунізму та її заміна гаслами про гласність, демократизацію і технічне переоснащення народного господарства. Більше того, на конференції вперше був проголошений курс на створення правової держави.

Радянська Україна також не стояла осторонь загальносоюзних політичних процесів. З початку 1989 року помітними стають намагання ЦК КПУ очолити громадсько-політичні рухи в республіці. 24 березня 1989 року ідеологічний відділ ЦК організував «круглий стіл» – зустріч із представниками всіх творчих спілок і товариств. Було досягнуто згоди про необхідність об'єднання зусиль художньої і творчої інтелігенції для вирішення конкретних завдань перебудови у духовній сфері, вироблення комплексної програми розвитку української національної культури.

Курс на демократизацію радянського суспільства швидко набув власної життєвої сили, повернувшись, всупереч задуму архітектора перебудови. Розрив з ортодоксальною ідеологією був, безперечно, ініційований у верхах політичної ієрархії. Завдяки ставці на «демократизацію» та «гласність», вже у 1985 – 1987 рр. розширились межі дозволеного в публічній дискусії. У 1988 – 1989 рр. справа зайшла ще далі. До весни 1989 р. офіційно санкціонована гласність перетворилася у практично

---

³⁹⁶ Горбачев М. Безсмертний подвиг... – С. 199.

³⁹⁷ История России. XX век... – С. 605.

необмежену свободу слова³⁹⁸. Ідейна відлига призвела до самоорганізації суспільства. З об'єкта політичного управління суспільство перетворилося у важливого суб'єкта політичного процесу³⁹⁹. З'явилися досить потужні «неформальні» групи та політичні рухи, зокрема Народні фронти в Естонії, Латвії, Литві, республіках Закавказзя. Спочатку їх вимоги йшли в річищі розвитку резолюцій XIX партконференції, але з кінця 1988 року виявилися ознаки того, що їх не задовольняло розширення суверенітету республік в рамках СРСР. Шлях українського національного руху багато в чому збігався з траєкторією вказаних організацій, оскільки як і, наприклад, литовський Саюдіс, його представники спочатку ставили питання про федералізацію, лише згодом – про незалежність⁴⁰⁰. У засобах масової інформації, на зборах, мітингах, організованих Народними фронтами, все частіше і гучніше лунали заклики про відновлення державності республік. Як згадує про ті процеси І. Мельник, на українську інтелігенцію «магічно подіяв приклад польської “Солідарності”, діяльність масових громадських організацій у балтійських країнах»⁴⁰¹.

В Україні ж перебудовчі процеси мали і свої особливості. У 1985 – 1987 рр., коли гласність завойовувала позицію за позицією в Москві і в республіках Прибалтики, Україна була «заповідником застою». До вересня 1989 р. першим секретарем ЦК Компартії України залишався Щербицький, який мав стійку і цілком підставову репутацію консерватора. Причиною цього була політика русифікації України, що активізувалася за правління в республіці саме цього політичного діяча. Ідеологічною підставою посилення національної «нівеляції» була офіційна теза про створення єдиної спільності – т. зв. радянського народу. Конституція 1977 року проголосила завершення процесу створення «нового» радянського суспільства.

---

³⁹⁸ Браун А. Горбачев, Ленин... – С. 72 – 73.

³⁹⁹ История России. XX век... – С. 531.

⁴⁰⁰ Геллер М. Утопия у власти... – С. 801.

⁴⁰¹ Мельник І. З історії створення...

«На основі зближення класів і соціальних прошарків, юридичної і фактичної рівності націй і народностей, їх братерської співпраці склалось нове історичне суспільство – радянський народ», – проголошувалося у Конституції⁴⁰². Така відверта антиукраїнська політика Кремля викликала спротив національно свідомої інтелігенції та пересічних громадян.

Розуміння Радянського Союзу як федерації рівноправних держав було розповсюдженим в середовищі українських інтелектуалів пізньорадянської доби, хоча, природно, кожна мисляча людина в СРСР розуміла й те, що насправді СРСР є жорстко централізованою унітарною державою. Щодо Брайчевського, то він ще у 1960-х роках у творі «Приєднання чи возз'єднання» називав СРСР федерацією, зауваживши, що в основі національної політики СРСР повинен діяти принцип самовизначення націй, сформульований ще Ленінім⁴⁰³. Визначення Ю. Андроповим у промові на честь 60-річчя утворення СРСР Радянського Союзу єдиною державою⁴⁰⁴, стало лише констатацією доконаного факту. Радянське керівництво активно протидіяло зростанню «відцентрових» настроїв в Україні. 3 серпня 1988 р. було підписано Указ Президії ВР УРСР «Про відповідальність за порушення встановлення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій», яким передбачались серйозні санкції – від штрафу до позбавлення волі та виправних робіт на різні терміни. Ще одним кроком влади у її намаганнях нейтралізувати або упередити зростаючий вплив громадських організацій та їх рух до об'єднання і координації стало засідання комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання та міжнаціональних відносин 23 червня 1989 р., на якому було розглянуто питання про національну символіку. Наголошувалося на неприпустимості використання під час громадсько-політичних заходів жовто-

---

⁴⁰² Конституція. Основной закон... – С. 3.

⁴⁰³ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання... – С. 19.

⁴⁰⁴ Андропов Ю. Шестьдесят лет СССР... – С. 8.

блакитних прапорів та символів. Отож, тоталітарний світогляд керманічів СРСР і радянської України ігнорував особливості українського народу й це було однією з рушійних сил суспільного вибуху, що стався в кінці 1980-х рр.

Таким чином, організаційне оформлення альтернативних до правлячої партії структур в Україні мало кілька основних причин. Це і воля вищого партійного керівництва (та його намагання використати широкий громадсько-політичний рух у своїх інтересах), і консервативна політика частини партійної еліти (особливо місцевої), і приклад та досвід польських та прибалтійських громадських рухів, і, насамперед, соціальний конфлікт інтересів народу та влади, розвиток суспільно-політичної думки у напрямку свободи і незалежності кожного народу, його право на самостійну національну державність⁴⁰⁵.

Як наслідок, Народний Рух України, що виник у 1989 році як широкий фронт, об'єднував різні за поглядами ідеологічні сили: від комуністів-реформаторів (котрі, як і М. Горбачов, сподівалися на реформування системи) до правих радикалів. Тому не дивно, що спочатку в назві Руху фігурували слова «за перебудову»⁴⁰⁶. Поява ідеї Руху була історично, соціально та психологічно обумовленою. Це явище зародилося у Києві серед інтелігенції, переважно у письменницькому середовищі⁴⁰⁷. Вперше пропозиція щодо створення Народного фронту України (на кшталт прибалтійських) прозвучала на екологічному семінарі в Союзі письменників України у виступі Фоки Бурлачука в жовтні 1988 р. Цю ідею було підтримано Сергієм Плачиндою, однак жодних рішень з цього питання так і не було прийнято⁴⁰⁸. Вдруге така пропозиція прозвучала на партійних зборах Київської філії СПУ, але і цього разу її проігнорували. Невдовзі при партійному комітеті Спілки письменників України сформувалася ініціативна

---

⁴⁰⁵ Бондаренко С. Роль Народного Руху України... – С. 80.

⁴⁰⁶ Гарань О. Програмні документи Руху... – С. 7.

⁴⁰⁷ Гончарук Г. Народний Рух України... – С. 30.

⁴⁰⁸ Провісники свободи, державності і демократії... – С. 48.

група «сприяння перебудові»⁴⁰⁹. Наприкінці листопада 1988 року за ініціативи Івана Драча відбувається її реорганізація у Народний фронт⁴¹⁰. Одночасно, подібна група виникла й в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, і незабаром на партійних зборах у цій установі було прийнято рішення про об'єднання обох груп та розробку документів щодо створення Народного фронту України, який буде мати назву «Народний рух України».

Ще на грудневому засіданні парторганізації СПУ проект документів зі створення НРУ не був схвалений, однак вже в січні було завершено підготовку проекту програми НРУ та звернення до українського народу. 30 січня проект програми НРУ був схвалений в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, а 16 лютого 1989 року його було опубліковано у газеті «Літературна Україна»⁴¹¹. Дещо пізніше, 27 лютого, секретар ЦК КПУ Юрій Єльченко на засіданні президії АН УРСР засудив проект програми НРУ⁴¹², однак політична кон'юнктура на той час вже не сприяла проведенню жорсткої партійної лінії.

Важко встановити, чи брав Брайчевський діяльну участь у процесі підготовки або публікації основоположних документів НРУ. Ймовірно, що Михайло Юліанович «брав активну участь у розробці політичної програми цієї організації, пропонував своє бачення розвитку України за нових історичних умов, дискутував з питань державного будівництва. Його нестандартні, завжди насичені цікавими фактами й оригінальними думками виступи збирали велелюдні аудиторії, його поважали навіть опоненти, до його думки прислухалися лідери політичних партій»⁴¹³. Однак, жодних згадок прізвища Брайчевського у зв'язку з роботою над створенням Руху не

---

⁴⁰⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 20.

⁴¹⁰ Провісники свободи, державності і демократії... – С. 48.

⁴¹¹ Там само.

⁴¹² ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 36, арк. 147 – 148.

⁴¹³ Кухарчук Ю. Просвітник українського народу... – С. 23.

знаходимо в документах аж до вересня 1989 року, тобто до часу проведення Установчого з'їзду «НРУ за перебудову». Зважаючи на те, що свого часу історик читав лекції у Спільці письменників України і взагалі належав до знаних інтелектуалів-інакодумців, вірогідність його впливу на формування Статуту є високою. Проте, якогось вирішального впливу він, скоріше за все, не мав, оскільки найвпливовіших лідерів національно-визвольного руху, як правило, викликали «на килим» до ЦК КПУ. Серед таких зустрічаємо Івана Драча, Бориса Олійника, Дмитра Павличка, Юрія Мушкетика. До комісії партійного контролю при ЦК КПУ на розмову було викликано В'ячеслава Брюховецького⁴¹⁴. Михайло Брайчевський не згадується у подібних справах.

Громадянська активність Брайчевського як одного з чільних прибічників перебудовчих процесів в Україні стає помітною, фактично, з 1987 року, коли вчений став одним з редакторів колонки під назвою «Перебудові – зелену вулицю» у газеті «Літературна Україна», де публікувалися звернення громадян Союзу РСР зі словами підтримки тим суспільно-політичним змінам, що відбувались в державі⁴¹⁵. Безумовно, що робота в громадській газеті яскраво демонструвала його політичні погляди. Водночас ймовірно, що громадянська залученість такого кшталту значного впливу на формування НРУ не мала. Так, у «Записці завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л. Кравчука про спроби створення в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка осередку НРУ» зазначалося про активну лекційну й агітаторську діяльність І. Драча, Д. Павличка, М. Поповича, але про М. Брайчевського не згадувалося⁴¹⁶.

Ймовірно, що Брайчевського самого агітували приєднатися до «Народного Руху України за перебудову». Як згадував М. Попович, залучення Михайла Юліановича до НРУ стало

---

⁴¹⁴ Шановська О. Історія Народного Руху України... – С. 53.

⁴¹⁵ Брайчевський М. Перебудові – зелену вулицю... – № 2. – С. 28 – 29; Його ж. Перебудові – зелену вулицю... – № 3. – С. 30 – 31.

⁴¹⁶ Провісники свободи, державності і демократії... – С. 59

потужним стимулом для діяльності цієї організації, важливим фактором довіри до неї, вагомим свідомством того, що це серйозна сила українського народу, зокрема й інтелігенції. Скоріше за все, така позиція верхівки НРУ була продиктована, тим, що на зламі 1988 – 1989 рр. Михайло Брайчевський після тривалої наукової ізоляції знову опинився в епіцентрі уваги наукового співтовариства. Це сталося у зв'язку із публікацією його твору «Утвердження християнства на Русі». Концепція Аскольдового хрещення Русі та критика активного поборника язичництва – князя Володимира – викликала активне обговорення серед теологів, у тому числі й найвищого рангу. Ознайомившись із цією працею, папа Римський Іоанн-Павло II запросив автора на особисту аудієнцію до Ватикану. Це, звісно, викликало певний резонанс та відновлення інтересу до творчості вченого (зауважимо, що влада так і не дозволила йому зустрітися з понтифіком, пояснивши заборону на виїзд незадовільним станом здоров'я)⁴¹⁷. Як наслідок, раніше невідомою творчою спадщиною Брайчевського стала доступною широкому загалу. У квітні 1989 року в газеті «Літературна Україна» вперше на Батьківщині було опубліковано працю «Приєднання чи возз'єднання». Найбільш вірогідно, що саме ця публікація і сприяла тому, що вченому запропонували виступити на Установчому з'їзді НРУ, оскільки цей твір засвідчував, наскільки він відрізнявся від своїх колег по цеху і був близьким до рухівських ідей поглядами на українську державність, українсько-російські відносини, ставленням до СРСР.

Структурно «НРУ за перебудову» оформився на Установчому з'їзді у Києві 8 – 10 вересня 1989 р. На ньому було обговорено різноманітні аспекти політичного та соціально-економічного життя, міжетнічних взаємин у республіці, звернено увагу на знакові для українського народу події історичного минулого та перспективи майбутнього державотворення, ухвалено Програму і Статут, а також обрано керівні органи.

---

⁴¹⁷ Кухарчук Ю. Просвітник українського народу... – С. 22.

Одну з доповідей під назвою «Витоки, розвиток та перспективи української державності» (в журналі «Український історик» вона була опублікована під назвою «Про українську державність»⁴¹⁸) на ній виголосив Брайчевський⁴¹⁹. Основним мотивом його виступу було доведення безперервності, тяглості українського історичного процесу. Зокрема, вчений зазначав, що «Київська держава розпалася внаслідок монгольської навали. Але прямим нащадком її було Перше українське королівство, створене Данилом Галицьким»⁴²⁰. Вже таке формулювання фактично європеїзувало українську державницьку традицію, оскільки автор прирівняв Данила Галицького швидше до європейських монархів, а не до північно-руських самодержців.

Київське велике князівство сер. XV ст. Брайчевський вважав правонаступником Галицько-Волинського князівства, назвавши його «Другим українським королівством», зауважив, що його існування було втіленням «невмирущого потягу українського народу до державності», а опісля функцію її носія взяла на себе Запорізька Січ. Окрім того, вчений звинуватив більшовицький уряд Леніна у підписанні Брест-Литовського мирного договору з Центральними країнами, який, на думку його, призвів до німецько-австрійської окупації України і «наглого перервання процесу державного будівництва»⁴²¹. Дивно, але ці тези історика не викликали особливого занепокоєння з-боку партійних бюрократів. В «Інформаційному матеріалі ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р.» зазначено, що «основна частина виступу Брайчевського присвячена більш-менш об'єктивному висвітленню історичного шляху української державності»⁴²².

---

⁴¹⁸ Брайчевський М. Про українську державність... – С. 76-81.

⁴¹⁹ ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 1, арк. 65 – 72.

⁴²⁰ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 422, арк. 4.

⁴²¹ Там само, арк. 8.

⁴²² Провісники свободи, державності і демократії... – С. 124.

Однак, набагато більше занепокоєння у партійців викликала теза про те, що «в сучасному світі краще живуть маленькі держави». І дійсно, Михайло Юліанович наголошував, що «найкращі умови матеріального життя демонструють маленькі держави – як-от Бельгія, Нідерланди, Швеція, Норвегія, Ісландія, Греція і т.д., саме там маємо найвищий життєвий рівень. Та й досвід наших прибалтійських республік в період їхньої державної незалежності виглядає дуже повчальним»⁴²³. Ці слова вченого дійсно мали реальне підґрунтя, тому що на тлі величезної економічної кризи у Радянському Союзі, продовольчого дефіциту в країні економічний розвиток розвинутих країн Європи безперечно вражав пересічних радянських громадян. Тому і не дивно, що він піддав сумніву доцільність існування СРСР, зазначивши: «Перед нами постає питання про життєвість, доцільність і необхідність подібної колосальної федерації, що становить шосту частину земної кулі. Колись цим колосом дуже пишалися і уважали його за величезне досягнення людства. Нині панує зовсім інша тональність»⁴²⁴. Брайтчевський наголосив на необхідності «розпуску сталінсько-брежнєвського Союзу і заміні його об'єднанням незалежних держав, кожна з яких на свій розсуд має вирішувати проблеми власного державного устрою та напрями політичної діяльності. За сьогоdnішньою термінологією, йдеться про заміну федеративного устрою конфедерацією»⁴²⁵. При цьому він зауважував, що в разі визнання «необхідності створення замість СРСР в його сьогоdnішньому вигляді нового об'єднання на ґрунті повної добровільності і нічим не обмеженого суверенітету, то маємо визнати принципову неприпустимість існування не тільки “сильного”, а й взагалі будь-якого центру. Не повинно бути загальносоюзних міністерств та відомств. Не повинно бути єдиної армії, підвладної самому тільки Центру. Замість усього того потрібний

---

⁴²³ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 531, арк. 7.

⁴²⁴ Там само.

⁴²⁵ Там само, арк. 8 – 9.

лише один координаційний орган, створений на суворо паритетній основі»⁴²⁶. Такі його заяви у ЦК охрестили «провокаційними».

Питання федералізації було не єдиним, на якому зупинився Михайло Юліанович. Вчений став одним з небагатьох учасників Установчого з'їзду, хто відкрито поставив питання про утворення незалежної України, зазначивши, зокрема, наступне: «Вироблена система політичної безпеки та стабільності, репрезентована ООН та її інститутами, виключає насильницьку інкорпорацію дрібних країн великими і сильнішими. І якщо в наш час благополучно існують не лише традиційні малятка на кшталт Люксембурга, Андорри чи Сан-Марино, а й такі крихітки, як острів Маврикій, або Барбадос і ніхто їх не збирається завойовувати, ніхто їм не думає загрозувати, – то чому ж не можуть існувати, як цілком незалежні держави Україна з її 50 млн. населенням чи маленька Естонія?»⁴²⁷. Такі заяви в ЦК КПУ потрактували як екстремістські. Зокрема, в «Інформаційному матеріалі ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р.» читаємо: «Члени КПРС, народні депутати СРСР, представники творчої інтелігенції, по суті, не намагалися ввести з'їзд у конструктивне русло, не дали відпору антирадянським, антипартиїним проловам. Навпаки, окремі з них (письменники П. Мовчан, І. Драч, С. Плачинда, народний депутат СРСР С. Конев, історик М. Брайчевський та інші) у багатьох озвучених позиціях зблизились з націоналістично-екстремістськими елементами»⁴²⁸. Після цього виступу прізвище Михайла Брайчевського було внесене до так званого «Чорного списку» осіб, що потрапили під пильний нагляд КДБ у зв'язку з діяльністю НРУ⁴²⁹.

Варто зауважити, що на час формування програми Руху (до осені 1989 р.), його лідери не заявляли про вимоги незалежної України. Натомість наголошувалося на федеративному

---

⁴²⁶ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 531, арк. 9.

⁴²⁷ Там само, арк. 8.

⁴²⁸ Провісники свободи, державності і демократії... – С. 108.

⁴²⁹ ЦДАГО України, ф. 270, оп. 2, спр. 1, арк. 13(зв)

устрої Союзу, республіканському госпрозрахунку, відродженню національної культури⁴³⁰. За результатами Установчого з'їзду було прийнято статут «НРУ за перебудову» (зарєєстрований Постановою Ради міністрів УРСР від 9 лютого 1990 р.). Незважаючи на деякі вияви поміркованості (зокрема зазначалося, що «Рух як громадська організація діє відповідно до своєї Програми та свого Статуту в межах Конституції Союзу РСР, Конституції Української РСР, законів Союзу РСР та законів Української РСР⁴³¹»), лейтмотивом Статуту було прагнення до побудови незалежної Української держави. Це підтверджується пунктом 2 «Загального положення Статуту Народного Руху України», де було зазначено, що головною метою діяльності НРУ була «побудова в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнього народовладдя, добробуту народу й умов для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки і перетворення республіки у дійсно суверенну Українську державу»⁴³². Зважаючи на те, що відкрито ідею української державності на Установчому з'їзді виголосили В'ячеслав Чорновіл та Левко Лук'яненко, які вказали на «природне право українського народу на власну незалежність», Василь Берладяну, який завершив свій виступ словами: «Хай живе незалежна Україна» та Михайло Брайтчевський, з великою долею вірогідності можемо говорити про вплив останнього на зміни в ідеологічній платформі НРУ.

Попри надзвичайно жорсткий тиск з боку чинної влади, рухівські ідеї оволодівали свідомістю українців, які все частіше і масово були готові підтримувати політичні заходи Руху⁴³³. Громадськість сприймала НРУ, як «справжнього виразника

---

⁴³⁰ Програма Народного Руху України... – С. 3; *Гарань О.* Убити дракона... – С. 17.

⁴³¹ ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 5, арк. 2 – 3.

⁴³² *Там само*, спр. 85, арк. 18.

⁴³³ *Діденко Ю.* Народний Рух України... – С. 45.

єдиної волі українського народу, людей інших національностей, що проживали на території України та інтересів українців за кордоном»⁴³⁴. Це пояснюється, насамперед, його значним творчим потенціалом. Так, завідувач ідеологічним відділом ЦК КПУ Олександр Попович у грудні 1989 р. в інформаційній довідці повідомляв наступне: «Народний Рух України за перебудову має підтримку серед вчителів, лікарів, інтелігенції»⁴³⁵. Фактично, кожен четвертий член Руху був інженерно-технічним працівником, кожен третій – представником творчої інтелігенції або викладачем, кожен восьмий – ученим⁴³⁶.

Якраз спираючись на підтримку широкої громадськості, НРУ вдалося провести низку політичних заходів, найпереконливішим з яких був «живий ланцюг» між Києвом і Львовом 21 січня 1990 р. Він був присвячений річниці об'єднання 22 січня 1919 р. УНР та ЗУНР. В Києві мітинг відбувся при незліченній людності з усіх куточків України на майдані біля Софійського собору, де у 1919 році вперше було проголошено соборність України і звідки починався ланцюг 1990 р. На мітингу, який вів Дмитро Павличко, виступили Олесь Гончар, Юрій Мушкетик, Павло Мовчан та Володимир Яворівський⁴³⁷. Основний зміст виступів зводився до уславлення акту з'єднання УНР і ЗУНР та закликів до активної боротьби за незалежну самостійну українську республіку⁴³⁸. Було прийнято резолюцію, в якій пропонувалося 22 січня вважати святом Соборності України. Брайчевський не виступав на цьому мітингу, однак став автором відозви до української громадськості під назвою «До народу України. Звернення з приводу об'єднання УНР та ЗУНР». Цей документ він підготував найвірогідніше саме з ініціативи керівництва Руху. Мітинг був організований зокрема й для агітації перед березневими

---

⁴³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2660, арк. 5.

⁴³⁵ Діденко Ю. Народний Рух України... – С. 44.

⁴³⁶ Гончарук Г. Народний Рух України... – С. 133.

⁴³⁷ Діденко Ю. Народний Рух України... – С. 45.

⁴³⁸ Кіндрачук Н. Участь Народного Руху України... – С. 82.

виборами 1990 року до Верховної Ради УРСР. Відтак відозва Михайла Брайчевського мала просвітницький і агітаційний характер, у ній прослідковується чітка позиція вченого щодо політичного майбутнього України, а саме – обґрунтування слушності й необхідності її незалежності. Зокрема, він зазначав: «Рух виступає за вільну, незалежну суверенну Україну, за те, щоб усі, хто живе в ній, були не заручниками союзних міністерств та відомств, бюрократично-командної системи, яка не хоче віддавати владу, а повноправними господарями в своєму домі, своїй державі [...]. Хай живий людський ланцюг між Києвом і Львовом символізує глибинну історичну цілісність нашого народу, спільність долі і устремління усіх людей від Карпат до Донбасу, від Полісся до Криму – устремління до творення вільної суверенної України»⁴³⁹.

Акція 21 січня 1990 року призвела до посилення процесів консолідації українського суспільства з одного боку, а з іншого – стала приводом для початку активної передвиборчої кампанії⁴⁴⁰. Україна згуртувалася навколо НРУ⁴⁴¹. Як наслідок, на перших альтернативних виборах Народний Рух України отримав ледь не 25% мандатів до Верховної Ради УРСР і сформував більшість у значній частині місцевих Рад у Західній та Центральній Україні. Таким чином, «до літа 1990 року в багатьох частинах СРСР, в тому числі і в Україні, існувало двовладдя»⁴⁴². Незважаючи на активну позицію в процесі створення НРУ, М. Брайчевський не увійшов до партійних списків Руху. Проте він і надалі продовжував діяльність, спрямовану на підтримку НРУ, пропагування його ідей.

Одним з наріжних каменів діяльності НРУ було використання історичної пам'яті як засобу консолідації суспільства й основи для відбудови незалежної України⁴⁴³. У перший рік

---

⁴³⁹ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1245, арк. 1 – 2.

⁴⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2919, арк. 42.

⁴⁴¹ Малиш М. Советская трагедия... – С. 468.

⁴⁴² Там само.

⁴⁴³ Князевич Д. Народний Рух України... – С. 151.

свого існування Рух організував ряд великих масових заходів, метою яких була боротьба за державну незалежність, відродження української нації, відтворення історії українського народу й державності⁴⁴⁴. На противагу агітаційно-пропагандистській роботі КПУ, яка сконцентрувалася навколо проблем «соціально-економічного розвитку, охорони навколишнього середовища»⁴⁴⁵, свою пропагандистську роботу Рух побудував з акцентом на виховання історією. Безперечно, що Брайчевському відводилася значна роль у такого роду діяльності. Він виступав в історичних радіопрограмах, висвітлюючи теми з періоду Київської Русі та української ранньомодерної історії.

Ще одним аспектом освітньої та агітаційної діяльності НРУ була роз'яснювальна робота та комемораційні заходи, спрямовані проти «культу Леніна». Виявом таких дій був демонтаж його пам'ятників. Перший пам'ятник Іллічу був демонтований 1 серпня 1990 р. у місті Червоноград Львівської області згідно з рішенням місцевої ради народних депутатів. Через тиждень такий же пам'ятник було знесено в обласному центрі – Тернополі. У вересні зникли пам'ятники вождя у Львові, Івано-Франківську, Коломиї, Радехові, Дрогобичі. Ці акції викликали значний резонанс у суспільстві, причому не завжди однозначний (одна частина рішуче виступала за «ленінопад», а інша, згідно з характеристикою ЦК КПУ, – «піддалася впливу антирадянських сил»⁴⁴⁶). Усвідомлюючи важливість цивілізованого вирішення цього болочого для України питання, М. Брайчевський підготував статтю «Не сотвори собі кумира. Про демонтаж пам'ятників Леніну». У ній висвітлив свій погляд не лише на причини та хід знесення пам'ятників вождю, а й запропонував методи його здійснення. Зокрема, Михайло Юліанович вказував, що більшість таких пам'ятників не мають жодної мистецької цінності. На його думку, значна частина музеїв Леніна «із справжніми музеями не мали нічого

---

⁴⁴⁴ Діденко Ю. Народний Рух України... – С. 48.

⁴⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2557, арк. 8.

⁴⁴⁶ Там само, спр. 2773, арк. 257.

спільного, а становили собою радше храми, розраховані на релігійні відправи (до його пам'ятників ходили урочистими процесіями, покладали до їхнього підніжжя квіти і вінки. В школах 1 вересня проводилися "Ленінські уроки", у квітні по всіх містах і селах відбувалися Ленінські суботники і т.п.)»⁴⁴⁷.

Емоційна атмосфера, в якій відбувався «ленінопад» зламу 1980 – 1990-х років, була неоднозначною. Вигляд звичної атлетичної фігури з енергійно простягнутою рукою, при демонтажі безпомічно висячої на металічному тросі крану, вражав свідомість і викликав не зовсім приємні аналогії⁴⁴⁸. Це розумів і Брайчевський, запропонувавши «здійснювати демонтаж без публіки (наприклад, у нічний час)», оскільки, на його думку, «подібні акції, перетворені на видовища, здійснювали поганий вплив на психіку, пробуджували найгірші і найнебезпечніші, деструктивні інстинкти»⁴⁴⁹.

Організований партійними органами протест був вельми кволим. Риторика про поганого Сталіна і правильного Леніна вже виглядала непереконаливою, спроби подати демонтаж як акт вандалізму для громадськості західних областей України, якими, власне, обмежився тодішній «ленінопад», не мали успіху. Однак Брайчевський вважав, що прийняття остаточного рішення щодо демонтажу пам'ятників «вождю світового пролетаріату» слід доручити компетентному органу – а саме УТОПШК, який мав би скласти список тих пам'ятників, що мали культурну та історичну цінність і могли уважатися за пам'ятки, задля попередження актів вандалізму. «Внесені до такого списку об'єкти, – зауважував вчений, – мали б підлягати збереженню та охороні»⁴⁵⁰.

25 – 28 жовтня 1990 р. відбулися II Всеукраїнські збори Руху. На відміну від першого з'їзду НРУ, збори мали яскраво виражене антикомуністичне спрямування. На них Рух відверто

---

⁴⁴⁷ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 370, арк. 3.

⁴⁴⁸ Касьянов Г. Україна 1991 – 2007... – С. 27.

⁴⁴⁹ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 370, арк. 7.

⁴⁵⁰ Там само.

й остаточно оформився як антикомуністична, опозиційна КПРС організація⁴⁵¹. Збори стали ключовими у питанні формування ідеологічної платформи НРУ. Зокрема, було визначено кінцеву мету діяльності Руху – «побудову незалежної демократичної Української держави»⁴⁵². Ці збори також пройшли за участі М. Брайчевського, хоча і не такої значимої, як на Установчому з'їзді. Так, його прізвище було відсутнє у списку учасників й спеціально запрошених гостей⁴⁵³. Проте, у рамках цього рухівського зібрання Михайло Юліанович взяв участь у «круглому столі» (у ньому брали участь переважно науковці), що був організований під час його роботи і присвячений обговоренню нового Союзного договору⁴⁵⁴. Він виступив із доповіддю «Про новий союзний договір». В основному його доповідь звелася до обґрунтування кількох основних постулатів: скасування загальносоюзних інституцій, відмови від спільних збройних сил, неприпустимості подвійного громадянства і надання російській мові статусу державної⁴⁵⁵. Фактично, історик виступав за демонтаж СРСР як держави.

Це було практично суголосним рішенням II Великих Зборів НРУ. В Ухвалі Других Великих Зборів НРУ «Про Союзний договір» читаємо: «Тільки відмова від Союзного договору забезпечить в Україні міжнаціональний мир, звільнить Росію від “обов'язку” захищати цілісність імперії, тим самим скерувавши її потенціал на розв'язання своїх внутрішніх проблем.

---

⁴⁵¹ Гай-Нижник П. Виникнення перших політичних партій... – С. 132.

⁴⁵² ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 58, арк. 26 (зв); спр. 86, арк. 239.

⁴⁵³ Там само, ф. 1, оп. 32, спр. 2768, арк. 55.

⁴⁵⁴ У проекті договору республіки йменувалися суверенними державами, а сам Союз – Союзом Незалежних Держав (СНД). Задля досягнення компромісу М. Горбачову довелося пожертвувати ідеями соціалістичного вибору та радянського устрою. Ні народи, ні республіканські політичні еліти не бажали мати нічого спільного ні з соціалізмом, ні з радянською владою. Багато ключових питань (розподіл фінансів, організація податкової системи) чітко не формулювалося. Навіть питання про політичний устрій не було висвітлено.

⁴⁵⁵ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 534, арк. 7.

Тільки відмова від Союзного договору може здійснити демілітаризацію життя, конверсію військової промисловості, перетворення імперської армії, яка тримає в тривозі весь світ, в армії суверенних держав, обов'язком яких буде тільки захист власної території. Ми виступаємо проти Союзного договору, бо він є гарантом подальшого існування всевладдя КПСС, замінюючи собою 6 статтю брежнєвської конституції»⁴⁵⁶. НРУ виступав за відмову від Союзного договору, вбачаючи у цьому «необхідну умову перетворення України в суб'єкт міжнародного права»⁴⁵⁷.

Суттєвою вадою НРУ як громадсько-політичної сили була недооцінка економічних аспектів становлення державності. Семюель Гангтінгтон з цього приводу зауважував, що «до економіки революціонери є байдужими, економічна криза видається їм невеликою платою за розширення і самовизначення суспільства»⁴⁵⁸. Перші документи, що регламентували роботу НРУ (Програма і Статут) містили пропагандистські тези на зразок: «Рух сприятиме економічному відродженню України», «Економічний суверенітет республіки повинен забезпечуватися наданням їй політичної свободи».

Економісти, що входили до складу Руху, бачили засоби подолання кризи вітчизняної економіки лише в усуненні її першопричин. Однією з таких було, на думку В. Черняка, «одержавлення всього і вся: засобів виробництва, людини, партії, ідеології, науки і культури»⁴⁵⁹. Лідерам НРУ в кінці 1980-х – на початку 1990-х років було притаманне надмірне звернення до історії та надія на «економічне диво». Наприклад, з ініціативи В. Яворівського Верховна Рада УРСР цілком серйозно розглядала питання про націоналізацію скарбу Павла Полуботка (вважається, що доля кожного українця складає 300 тис. фунтів стерлінгів)⁴⁶⁰. Як згадує Л. Кравчук,

---

⁴⁵⁶ Провісники свободи, державності і демократії... – С. 182 – 183.

⁴⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 58, арк. 22 (зв).

⁴⁵⁸ Хангтінгтон С. Политический порядок... – С. 311.

⁴⁵⁹ Черняк В. Битва за Україну... – С. 106.

⁴⁶⁰ Касьянов Г. Украина 1991 – 2007... – С. 24.

влада вбачала роль України у тому, щоб більше вкладати у спільний бюджет, а не виробляти для себе. Саме тому набували поширення надії на швидке економічне зростання в умовах незалежності⁴⁶¹. Зокрема, М. Швайка був переконаний, що після виходу зі складу СРСР, Україна заживе щасливо і заможна, оскільки 90 % прибутків, які до цього забирала Москва, залишатимуться в Україні⁴⁶². Утопічні ідеї такого кшталту панували в економічній доктрині НРУ.

Окрім того, лідери НРУ вважали, що держава повинна якомога швидше звільнити економіку від своєї присутності. Рухівські економісти твердили, що «єдиною економічною функцією держави є регулювання кількості грошей в обігу і контроль над інфляцією»⁴⁶³. Рух «сповідував стару, віджилу в Європі ліберальну концепцію безмежного панування у суспільстві приватної власності, у той час, як у світі велика увага приділялась посиленню колективного характеру економічних відносин, в тому числі і на основі соціального партнерства (компанії – партнерства, корпорації)»⁴⁶⁴.

Брайчевський, безперечно, бачив слабкі місця в ідеології та економічній доктрині Руху. Саме тому, спостерігаючи за невдалими спробами терапії української економіки, вчений написав «Відкритий лист до керівників Руху», де виклав свої думки щодо економічної ситуації в Україні та методів її поліпшення. Однак, з тексту бачимо, що він багато в чому перебував під впливом тих же ідей, що й лідери НРУ. Зокрема, в унісон з економічною доктриною Руху Михайло Юліанович зазначав наступне: «Головною (коли не єдиною) причиною усіх господарських негараздів є державна власність на знаряддя і засоби виробництва. Поеднання в одних руках політичної та економічної влади неминуче приводить до тоталітаризму, деспотії та беззаконня. Державна власність породжує

---

⁴⁶¹ *Кравчук Л.* Щербийский сказал – какой дурак...

⁴⁶² *Падалка С.* Проблеми вітчизняної економіки... – С. 123.

⁴⁶³ ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 94, арк. 15.

⁴⁶⁴ *Падалка С.* Проблеми вітчизняної економіки... – С. 124.

господарський нігілізм, відсутність зацікавлення у своїй праці. Це стосуються як безпосередніх виробників, так і багатоступеневого виробництва, а це в свою чергу тягне деградацію усієї економіки. Виробництво стає нерентабельним і животіє за рахунок державних дотацій, що лягають важким тягарем на плечі платників податків. Кардинальне розв'язання проблеми передбачає ліквідацію державної власності на знаряддя та засоби виробництва»⁴⁶⁵. Головним заходом влади, на думку вченого, мало стати повне усунення держави від економічної діяльності суспільства. Він вважав, що для цього треба негайно ліквідувати усі міністерства, державні комітети та відомства господарського профілю.

Аспектом, який займав чільне місце як у економічній доктрині Руху були земельні відносини та проблеми реформування сільського господарства. НРУ – одна з перших громадсько-політичних сил в Україні, яка заявила про необхідність проведення радикальної земельної реформи та закріплення за селянами права самим обирати як форму господарювання, так і форму володіння землею. Вже у перших установчих документах НРУ бачимо його намагання якнайшвидше скасувати колгоспно-радгоспну систему. Основною формою господарювання рухівці вважали фермерство. На зламі 1980-х – 1990-х рр. значна частина політиків і науковців перебувала в полоні спрощених уявлень про способи реформування аграрного сектору України. Вважалося, що висока мотивація селянина до ефективної виробничої діяльності може забезпечуватись тоді, коли він стане власником усього набору використовуваних ним виробничих ресурсів, у тому числі їх базового компоненту – землі.

Такої ж думки був і Брайчевський. Це підтверджується наступною тезою з «Листа» авторства вченого, де читаємо: «Колгоспи і радгоспи, які давно вже довели свою господарську неспроможність, мають бути розпущені»⁴⁶⁶. Михайло

---

⁴⁶⁵ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 917, арк. 3.

⁴⁶⁶ Там само, арк. 5.

Юліанович закликав відмовитися від дотацій нерентабельних колгоспів і радгоспів. Окрім того, він запропонував більш радикальний захід – обмежити максимально допустиму межу приватного землеволодіння до 40 га. Отож, ліквідацію великого сільськогосподарського виробництва вчений вважав ключовим принципом виходу економіки з кризи.

Підтвердження для своїх ідей щодо реформування українського села Брайчевський, як і лідери Руху, шукав у історичних прикладах. Зокрема, тезу про те, що «латифундійне землеволодіння всюди, де воно брало гору над парцелярним (фермерським), тягло за собою деградацію сільського господарства, а далі – й загальну економічну кризу» він обґрунтовував прикладами з античної історії: «В античні часи Італія поряд з античною Надчорноморщиною була житницею Греції, яка не мала власного хліба. В I ст. н. е. латифундія в Римі перемогла парцелу, внаслідок чого імперія вже не могла себе прогодувати і змушена була ввозити збіжжя з Єгипту та того ж Причорномор'я. Остання зберегла парцелу, як основну форму сільськогосподарської організації, а відтак не тільки забезпечувала хлібом власні потреби, а й годувала тих же римлян»⁴⁶⁷.

Одна з його ключових тез стосовно перебудови української економіки полягала в обстоюванні необхідності негайного переходу до ринкової економіки. Саме у цьому аспекті зустрічаємо критику вченим економічної доктрини НРУ. Брайчевський, на протигагу рухівським економістам, закликав до повного усунення держави від регулювання економічних процесів: «Те, що у нас називають ринком, жодного відношення до справжньої ринкової системи не має. Ринок не може підлягати державним структурам, його не можна “регулювати”. Словосполучення “регульований ринок” штучне; якщо ринок регулюється, то це вже не ринок»⁴⁶⁸. Отож, «чисту» ринкову систему Михайло Юліанович вважав панацеєю для української економіки.

---

⁴⁶⁷ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 917, арк. 4.

⁴⁶⁸ Там само, арк. 2.

Не поділяв історик й поглядів творців економічної доктрини Руху щодо проблеми безробіття. Якщо офіційна лінія НРУ передбачала боротьбу з цим явищем, то Михайло Юліанович був переконаний, що безробіття – необхідний фактор в усіх цивілізованих країнах. Без цього неможливо забезпечити ретельне ставлення робітника до своєї справи. Нормальний принцип господарювання полягає у тому, що «єдиним джерелом прибутків (а отже і засобів існування) має бути праця в усіх її різних видах (матеріальне виробництво, управління соціальними процесами, духовна творчість і т.д.). І всюди пропозиція має переважати попит; це повною мірою стосується й товару “робоча сила”»⁴⁶⁹.

Бачимо, що з 1992 року активна фаза діяльності Михайла Юліановича в лавах НРУ практично завершується, найвірогідніше, не з його ініціативи. До такого висновку приходимо тому, що вже на II з’їзді НРУ його прізвище, як уже зазначалося вище, було відсутнім серед його учасників. Окрім того, вчений так і не став «партійцем» у повному розумінні цього слова, багато в чому через розходження з лідерами Руху у кількох важливих позиціях. Нагадаємо, що саме у «Відкритому листі до керівників Руху» вчений відзначив актуальність деяких постулатів марксизму, що йшло врозріз з ідеологічною платформою НРУ. Відхід Михайла Юліановича від співробітництва з НРУ, ймовірно, можна пояснити не тільки ідеологічними його розходженнями з «генеральною лінією» НРУ, а й процесами поступової втрати Рухом свого значення як об’єднуючої сили демократично орієнтованих груп українського суспільства через певну його ідеологічну аморфність, лідерські якості її окремих лідерів⁴⁷⁰.

Таким чином, становлення НРУ як громадсько-політичної організації та перші його кроки як політичної сили відбувалися за активної участі Брайчевського, яка полягала не стільки в роботі практичного характеру, скільки у своєрідній

---

⁴⁶⁹ Брайчевський М. Відкритий лист до керівників Руху... – С. 4.

⁴⁷⁰ Деревінський В. Трансформація НРУ... – С. 33.

інтелектуальній підтримці та «мозкових атаках» рухівської політичної платформи. Втім, з сьогоденського погляду, не всі його ідеї виглядають слухними, а радше даниною поширеним на світанку незалежності України завищеним очікуванням від самого факту незалежності, які (як показала сучасна історія) не завжди узгоджувалися з дійсними можливостями та потребами української економіки.

2. Громадська активність у 1990-і роки

З проголошенням незалежності України відходили в небуття радянські громадсько-політичні реалії, набули ваги цінності, характерні для демократичних держав: плюралізм думок, багатопартійність, свобода віросповідання та ін. Незважаючи на це, новостворена Українська держава з перших днів свого існування зіткнулася зі значними проблемами у державному будівництві. Вважається, що процес розпаду СРСР та виникнення на його уламках ряду незалежних держав став, певною мірою, несподіванкою як для аналітиків, так і для переважної більшості громадян Союзу, і тому, у новостворених державах ні політичні еліти, ні більшість населення не були готові до проблем та викликів незалежного існування. Націонал-демократичний табір, що прийшов до влади, «з точки зору вмінь і навичок державного будівництва перебував в ембріональному стані». Частина націонал-демократів, переважно колишні дисиденти, звикли до протистояння комуністичній системі і ні психологічно, ні організаційно не були готові до конструктивної діяльності навіть в умовах панування демократичних свобод⁴⁷¹. Більшість із них звично боролися з «комунізмом» і «лівою загрозою». Найбільш помітні учасники дисидентського руху, такі як В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь,

---

⁴⁷¹ Касьянов Г. Україна 1991 – 2007... – С. 43.

розпорошилися по партіях правого і правоцентристського спрямування, і таким чином, не змогли належно впливати на суспільні процеси.

Поширеною й, мабуть, слухною є думка, що серед діячів націонал-демократичного табору не було ні масштабних ідеологів, які могли створити повноцінну державну та національну ідею, ні потужних політиків із сильною харизмою, здатних об'єднати навколо себе український народ. Далися взнаки десятиліття безперервного знищення (фізичного і морального) елітних прошарків інтелігенції, що здійснювалося союзним центром за підтримки місцевої бюрократії, а також наслідки «відтоку кадрів» у союзний центр із республік СРСР. Але найголовнішим є те, що національна політична еліта в основному керувалася тими ж традиціями і сповідувала ту ж політичну практику, що й радянська, а наявність єдиного пострадянського простору аж ніяк не сприяла її відходу від радянської системи мислення⁴⁷².

Брайчевський виразно бачив вади і прогалини політичного, соціально-економічного, духовного життя Української держави. Проте через вік, погіршення стану здоров'я вже не міг настільки, як це дозволяли обставини демократичного режиму, реагувати на «злобу дня» і впливати на поточні події. Проте не варто й недооцінювати масштабу його громадсько-політичної діяльності та її впливу на українське суспільство й політикум.

Насамперед, слід підкреслити, що з проголошенням незалежності України для вченого було зняте табу на викладання у вищих навчальних закладах. Така можливість була надана Михайлу Юліановичу у стінах новоствореної Києво-Могилянської академії, де почав викладати історію України. Він став одним із перших, хто почав викладати курс історії України, не переобтяжений ідеологічними міфами та комплексами меншовартості⁴⁷³. Задля цього вченим впродовж 1991 – 1992 рр. був написаний «Конспект історії України» – один із

---

⁴⁷² Іскакова Г. Політичні процеси... – С. 44.

⁴⁷³ Кухарчук Ю. Просвітник українського народу... – С. 24.

перших синтезів з української історії, автор якого відійшов від радянської традиції історіописання у напрямку до українськоцентричної національної історії.

Не має особливої необхідності детально аналізувати зміст цієї праці. Для нас важливою є суть концепції висунутої істориком. Відповідно до неї, український народ має глибокі державотворчі традиції, куди глибші ніж у інших східноєвропейських етносів, які сягали періоду існування Антського царства, що утворилося в IV ст. н. е. й проіснувало близько трьох століть – до початку VII ст. н.е. Наступною важливою ланкою українського державотворення, на думку Брайчевського, була давньоруська держава з центром у Києві, яка існувала у IX – XIII ст., після розпаду якої «естафету» української державності підхопило Галицько-Волинське князівство, одне з найпотужніших державних утворень у Центрально-Східній Європі (1204 – 1349 рр.)⁴⁷⁴ Неперервний процес українського державотворення продовжило де-юре залежне від Великого князівства Литовського, але де-факто незалежне Київське велике князівство XIV – XV ст. Останньою у цьому списку була Запорізька Січ – «унікальна для середньовіччя політична організація з послідовно демократичним устроєм (кінець XV – XVIII ст.)». Історик наголошував, що тривалий державотворчий поступ українського народу був фактично перерваний з часу укладення Переяславського договору 1954 р.⁴⁷⁵ В той же час Михайло Юліанович прихильно ставився до антропоцентричної концепції історії та висував на передній план творців української історії. Вчений був переконаний, що теза про беззаперечний авторитет народних мас є міфологізованим витвором радянської історіографії, а історію, насправді, творять люди. На його думку, ця теза навіть не потребувала доказів, «настільки вона зрозуміла сама собою»⁴⁷⁶.

---

⁴⁷⁴ Балагура О. Витоки української духовної культури... – С. 9.

⁴⁷⁵ Брайчевський М. Конспект історії України... – С. 95.

⁴⁷⁶ Його ж. «Гетьмани, гетьмани, коли б ви повстали...» – С. 3.

Фактично, узагальнення Брайчевського стало першим на теренах пострадянської України, яке пропагувало ідеї гуманізму, демократизму, патріотизму. Воно виховувало молодь на правдивій, незаангажованій вітчизняній історії, повертало до культурних надбань, відкривало наново призабуті пам'ятки нашої спадщини, повертало імена видатних українських вчених, художників, композиторів, видатних політиків⁴⁷⁷.

Величезну студентську аудиторію завжди збирав спеціально створений Брайчевським історіософський курс «Вступ до історичної науки», в якому він заклав основи нового мислення, справді наукового, об'єктивного висвітлення подій минулого⁴⁷⁸. На перший погляд, викладацька діяльність не має тісного стосунку до громадсько-політичної діяльності особи, однак виховання молоді є чи не найважливішим аспектом суспільно-політичної діяльності, оскільки зміна світоглядних установок та активне пропагування національної ідеї серед підростаючого покоління є найкращою інвестицією у майбутнє нації та держави.

Окрім викладацької діяльності, М. Брайчевський продовжив діяльність у сфері збереження історико-культурної спадщини, хоча, зауважимо, що активність та результативність такої діяльності порівняно з 1960 – 1980-и роками значно знизилась. Упродовж 1990-х років Брайчевський займався в основному просвітницькою, почасти популяризаторською роботою, зокрема опублікував кілька газетних статей⁴⁷⁹. Проте як і раніше, жорстка критика керівних містобудівних органів часто викликала протидію з боку наділених посадами фахівців і звичайних бюрократів. У цих умовах вже у формі наукової дискусії на шпальтах газет⁴⁸⁰.

У своїх працях Брайчевський наголошував на реліктах радянської традиції ставлення до пам'яткоохоронної справи в Україні. Вчений актуалізував увагу громадськості на байдуж-

---

⁴⁷⁷ *Петрів Г.* З досвіду патріотичного виховання...

⁴⁷⁸ *Кухарчук Ю.* Просвітник українського народу... – С. 24.

⁴⁷⁹ *Брайчевський М.* Пирогоща церква... – С. 8; *Його ж.* Плекаймо кийську старовину... – С. 4; *Його ж.* Були церкви в столиці... – С. 5.

⁴⁸⁰ *Жигadlo В.* Хто водив рукою... – С. 5.

жому ставленні як простих громадян, так і керівництва держави до надбавь своєї культури. Причини такого відношення він пояснював важким соціально-економічним становищем України на світанку нашої незалежності, соціокультурною напругою у середині країни, загальним падінням духовності населення. Окрім того, сюди ж відносив й недолугість державної політики, яку пояснював пануванням радянського стилю мислення у вищих ешелонах влади. Своєю увагою Брайчевський оминув актуальне питання створення ефективної законодавчої бази, як основи пам'яткоохоронної справи в Україні.

Важливим напрямом громадсько-політичної діяльності Брайчевського була його співпраця з науковими колами української діаспори (в основному, заокеанської). Перші безпосередні контакти з представниками української діаспори на «особистому рівні» були налагоджені у 1990 році, коли Михайло Юліанович зустрівся з Любомиром Винаром на III Конгресі міжнародної асоціації українців у Києві. Прізвище Брайчевського неодноразово згадувалося на сторінках «Українського історика», а отже було добре відоме українським закордонним науковцям. Як уже зазначалося, перша рецензія на працю «Коли і як виник Київ» вийшла друком в «Українському історичному» ще в 1963 році⁴⁸¹. Приблизно з цього часу наукова і громадська діяльність Михайла Юліановича знаходилася в полі уваги представників закордонної української історіографії. Монографію «Походження Русі» на Заході було названо «новим і дуже важливим кроком вперед на шляху до з'ясування проблеми походження Русі», а високий дослідницький рівень, об'єктивність та незаангажованість автора у вирішенні наукових проблем ставилися за приклад російським вченим, які «залюбки протягували в ужиток антинаукові, імперіалістичні та русифікаторські тенденції»⁴⁸².

---

⁴⁸¹ Антонович М. [Рец. на:] М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ... – С. 48 – 49.

⁴⁸² Його ж. [Рец. на:] М. Ю. Брайчевський. Походження Русі... – С. 151.

Значної популярності за океаном набула праця «Приєднання чи воз'єднання», що засвідчила, як висловився Л. Винар, «мужність історика та його боротьбу з партійною фальсифікацією та русифікацією історії України»⁴⁸³. Інтелектуали західної української діаспори беззастережно позитивно (навіть якщо лунали окремі критичні зауваження) оцінювали діяльність істориків-нонконформістів радянської України, в тому числі й М. Брайчевського.⁴⁸⁴

Беручи до уваги високе наукове і громадське реноме Брайчевського в колах інтелектуалів закордонного українства, не дивно, що першим вченим з материкової України, хто отримав змогу друкуватися в «Українському історичному», став саме Михайло Юліанович⁴⁸⁵. У четвертому номері журналу «Український історик» за 1989 р. було опубліковано його виступ, виголошений під час Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову під назвою «Про українську державність».

Згадана вище зустріч М. Брайчевського з Л. Винаром у 1990 році заклала підвалини спочатку тісної співпраці, а згодом і міцної дружби між двома видатними українськими науковцями. Фактично, духовне зближення відбулося на основі спільних наукових інтересів. Предметом їхньої розмови на Конгресі став стан української історіографії в Україні та діаспорі⁴⁸⁶. Згодом тематика таких обговорень значно розширилася. Л. Винар, зокрема, згадував, що вони з Брайчевським передусім «говорили про історичну схему Грушевського і етногенез українського народу (зокрема про роль антів в українській історії). Спільне зацікавлення історією української писемності призвело до обміну дослідженнями, досвідом наукових пошуків у рамках даної теми»⁴⁸⁷. Така співпраця із заокеанськими вченими була своєрідним ноу-хау серед

---

⁴⁸³ Винар Л. Михайло Брайчевський: співпраця... – С. 106.

⁴⁸⁴ Атаманенко А. Українське історичне товариство... – С. 244.

⁴⁸⁵ Там само. – С. 427.

⁴⁸⁶ Гирич І. Михайло Брайчевський та УІТ... – С. 60.

⁴⁸⁷ Винар Л. Михайло Брайчевський: співпраця... – С. 109 – 110.

українських істориків початку 1990-х років. До Брайчевського лише кілька дослідників мали певні зв'язки та співпрацювали з діаспорними колами (Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич та ін.). У тому ж 1990 році Л. Винар запросив його до співпраці в «Українському історичному»⁴⁸⁸.

У 1991 році Михайло Юліанович став головою ініціативної групи УІТ в Києві, а вже 20 серпня 1992 року очолив Київський осередок УІТ ім. М. Грушевського⁴⁸⁹. Вже у жовтні 1993 р. Михайло Юліанович організував першу наукову конференцію УІТ у Києві на тему «Міфологія в українській історіографії (XIX – XX століття)»⁴⁹⁰. В ній взяли участь ряд провідних українських вчених, таких як О. Апанович, С. Білокінь, Я. Дзира, П. Сохань, В. Сергійчук, О. Моця та А. Перковський⁴⁹¹. Виступивши на цій конференції з доповіддю «Історіософські підвалини історичного поступу»⁴⁹², вчений різко засудив ідеї відновлення радянської імперії, зазначивши, що відновлення СРСР призведе до «остаточного виснаження ресурсної бази однієї шостої частини земної кулі» й глибокої економічної кризи⁴⁹³. На думку Л. Винара, активна діяльність Київського осередку УІТ відбувалася, в першу чергу, завдяки Брайчевському, який, як вважав голова УІТ, «мав особливий дар об'єднувати дослідників, що репрезентували різні генерації істориків»⁴⁹⁴.

Предметом обговорення М. Брайчевського та Л. Винара часто були організаційні питання роботи КО УІТ. Так, значну увагу Брайчевський приділяв фінансовій стороні його діяльності, деякі аспекти якої висвітлені у листуванні вченого з головою УІТ. Найбільш гострою проблемою роботи осередку

---

⁴⁸⁸ *Гирич І.* Михайло Брайчевський та УІТ... – С. 60.

⁴⁸⁹ *Винар Л.* Михайло Брайчевський: співпраця... – С. 109.

⁴⁹⁰ Особистий архів автора, інтерв'ю з Гиричем І., м. Київ, 21. 09. 2013.

⁴⁹¹ ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 293, арк. 1 – 5.

⁴⁹² У 2002 році доповідь була перевидана у збірнику «Михайло Брайчевський: вчений і особистість» під назвою «Структуралізм історичного процесу»

⁴⁹³ *Брайчевський М.* Структуралізм історичного процесу... – С. 136 – 137.

⁴⁹⁴ *Винар Л.* Михайло Брайчевський: співпраця... – С. 112.

він вважав проблему членських внесків. У той час інфляція в Україні набула великого масштабу, фактично нівелювавши нормальний рух цінних паперів і купонів, що заміняли грошову одиницю, тому, внаслідок галопуючого зростання цін вартість поштових відправлень також зростала. Від початку діяльності КО УІГ суму членських внесків планувалося визначити в розмірі 1000 карбованців⁴⁹⁵. Однак уже через кілька років карбованець знецінився остаточно. Інфляція переросла у гіперінфляцію⁴⁹⁶. Курс валюти впав відповідно з 1 до 4539 у 1993 році до 1 до 147307 у 1995 році відповідно⁴⁹⁷. Невідповідність статуту реаліям могла призвести до припинення діяльності осередку. Саме тому Брайчевський обговорював ці питання з головою УІГ, сподіваючись отримати заокеанські дотації для розвитку української науки.

В середині – наприкінці 1990-х років внаслідок проблем зі здоров'ям М. Брайчевський фактично припинив активну наукову діяльність (не займався археологічними студіями та припинив викладати в Києво-Могилянській академії). Тому саме УІГ стало для Михайла Юліановича ледь не єдиним місцем, де він продовжував плідно працювати. Зокрема у травні 1993 року Брайчевський отримав звання академіка УВАН, надання якого лобіювали Л. Винар та президент УВАН М. Антонович⁴⁹⁸. Того ж року вчений став членом Редакційної колегії журналу «УІ» та його співредактором. В обов'язки Брайчевського як редактора УІ входило редагування та рецензування статей зі стародавньої та середньовічної історії України. Як голова осередку УІГ у Києві він сприяв популяризації ідей української зарубіжної історіографії в Україні.

У 1996 році М. Брайчевський став заступником голови «Міжнародного академічного комітету для вшанування 130-ої річниці з дня народження Михайла Грушевського»⁴⁹⁹. Як член

---

⁴⁹⁵ *Гирич І.* Михайло Брайчевський та УІГ... – С. 69.

⁴⁹⁶ *Кульчицький С.* Утвердження незалежної України... – С. 63.

⁴⁹⁷ *Средний курс национальной денежной единицы...*

⁴⁹⁸ *Винар Л.* Михайло Брайчевський: співпраця... – С. 111.

⁴⁹⁹ *Там само.* – С. 109.

цього комітету він взяв участь у міжнародній науковій конференції, присвяченій 130-річчю від дня народження М. Грушевського, яка пройшла під егідою Національної академії наук України у серпні 1996 року. Крім того, він безпосередньо долучився до заснування наукового щорічника «Збірник Михайла Грушевського», створення якого було передбачене постановою № 886 Кабміну України від 2 серпня 1996 р.⁵⁰⁰

Варто зауважити, що співпраця М. Брайчевського та УІТ поширювалася і на видавничу діяльність. Михайло Юліанович, співпрацюючи з УІТ, сподівався, за сприяння та фінансування Товариства, видати свої «рукописи для шухляди», яких за роки вимушеного існування за межами радянських наукових інституцій накопичилося досить багато. Крім десятків малих і середніх наукових і науково-популярних праць, залишилися ненадрукованими і великі монографічні дослідження про антів, Хозарію, про автора «Слова про Ігорів похід», соціальні відносини у Київській Русі⁵⁰¹. Вище згаданий виступ на установчих зборах НРУ став лише першою ластівкою серед публікацій вченого в УІ. Так, у 1994 році було опубліковано вище згадану доповідь, прочитану на київській конференції УІТ, під назвою «Історіософські підвалини історичного поступу». Через рік було опубліковано спогади вченого про відзначення сторічного ювілею Михайла Грушевського. У 1997 році на сторінках УІ з'явилися дві статті Михайла Юліановича: про антів і спогад про позбавлення праці за ін-акодумство. У 1998 році друкується, нарешті, монографія Брайчевського про антів, яка згодом була вміщена у «Вибраних творах».

У кінці 1998 року Винар запропонував Брайчевському видати збірку його наукових і деяких публіцистичних праць. Михайло Юліанович висловив своє бачення структури такої збірки. Зокрема він забажав внести до збірника близько двох

---

⁵⁰⁰ Про заходи відзначення 130-річчя...

⁵⁰¹ Особистий архів автора, інтерв'ю з Гиричем І., м. Київ, 21. 09. 2013; *Гирич І.* Михайло Брайчевський та УІТ... – С. 61.

десятків статей та монографію «Коли і як виник Київ»⁵⁰². Статті мали вийти під узагальненою назвою «Нариси стародавнього Києва». За ініціативи Л. Винара до «Вибраних творів» увійшли монографії «Походження Русі», «Анти» й праця «Приєднання чи возз'єднання»⁵⁰³.

Співпраця Брайчевського з УІТ відбувалася, фактично, аж до самої смерті вченого у 2001 році. В наукових колах США та Канади Михайло Юліанович набув широкої популярності «як провідний археолог, історик, історіософ та видатний будівничий української національної культури»⁵⁰⁴. Його вважали «символом боротьби за національні та людські права в Україні»⁵⁰⁵. Таке співробітництво слід розглядати не лише у площині наукової, а й громадсько-політичної діяльності, оскільки воно, окрім низки суто сцієнтичних факторів, вирішувало велику кількість позанаукових проблем: популяризація та презентація України, її історії та культури в світі (через публікацію творів вченого), залучення іноземних інвестицій у розвиток (передусім культурний) України і т.п.

Громадсько-політична активність Брайчевського стосувалася й актуальних питань українського державотворення 1990-х років. Одне з ключових місць у державній гуманітарній політиці вчений відводив мовному питанню. Це й не дивно, бо українська суспільно-політична реальність, особливо у мовно-культурному питанні, не могла не викликати занепокоєння палкого патріота України, яким був Михайло Юліанович.

Зі складу Радянського Союзу Україна вийшла наповнину зрусифікованою, передусім у східних, південних, південно-східних і північно-східних регіонах, де, насамперед, рівень спілкування тільки російською становив у 2000 р. відповідно 81,0 - 51,7 - 38,7 - 41,4. Окрім того, тоді ж з'ясувалося ,

---

⁵⁰² *Гирич І.* Михайло Брайчевський та УІТ... - С. 61.

⁵⁰³ Особистий архів автора, інтерв'ю з Кухарчуком Ю., м. Київ, 12. 2013; *Винар Л.* Михайло Брайчевський: співпраця... - С. 112.

⁵⁰⁴ *Винар Л.* Михайлові Брайчевському - 75... - С. 7.

⁵⁰⁵ *Його ж.* Михайло Брайчевський: співпраця... - С. 120.

що чим вищий рівень освіти людей, тим більше вони користуються у сім'ях російською мовою⁵⁰⁶. Приміром, 69,5% людей з початковою чи не повною середньою освітою визнавали рідною мовою українську, а користувалися нею у сім'ях 62,1%. Серед людей із незакінченою вищою або вищою освітою тих, хто визнавав рідною мовою українську, було 48,5%, а російську – 51,5%, причому другою з них спілкувалися у сім'ях 64,4%⁵⁰⁷.

Процес «перебудови» спричинив певний поворот у мовній політиці в Україні. 28 жовтня 1989 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила Закон «Про мови в Українській РСР», у якому українській мові забезпечувався статус державної⁵⁰⁸. Державний статус української мови підняв її престиж і загальмував процес денаціоналізації українців. На початку 1990-х років було чимало зроблено для розширення функцій державної мови. Її було впроваджено в адміністративно-управлінську сферу, систему освіти, дещо активізувалося її вживання в інших галузях суспільного життя. Однак непослідовність влади у ставленні до української мови, відсутність програми мовно-культурної політики призвели до послаблення її позицій⁵⁰⁹. Однією з найбільшчійших стала втрата власного інформаційного простору, який поглинула Росія⁵¹⁰. Російськомовність половини населення країни стала перешкодою для мовної і культурної консолідації не лише титульного етносу, а й усього суспільства⁵¹¹.

Окрім того, зі здобуттям незалежності України, мовне питання практично відразу було перенесено з мовної площини в суто політичну. Воно хоч і актуалізувалося у суспільстві спорядично, було (та й залишається) вкрай заполітизованим⁵¹².

---

⁵⁰⁶ Національне питання в Україні... – С. 487.

⁵⁰⁷ Україна: політична історія ХХ... – С. 983.

⁵⁰⁸ Про мови в Українській РСР...

⁵⁰⁹ Докл. див.: *Седнева Н.* Роль політичних партій у формуванні... – С. 77 – 82.

⁵¹⁰ *Масенко Л.* Мова і суспільство... – С. 105.

⁵¹¹ Україна: політична історія... – С. 983.

⁵¹² *Шумлянський С.* «Мовне питання» після парламентських...

На перший план воно виходило зазвичай лише у період виборчих перегонів, коли з метою привернення уваги виборців та підняття свого рейтингу суб'єкти української політики свідомо йшли на актуалізацію цього питання⁵¹³. Карта мовного (а, як наслідок, і цивілізаційного) розколу неодноразово розігрувалася різними політичними силами для здобуття електоральних дивідендів та загравання з іноземними спонсорами, а також використовувалася іноземними державами для поглиблення свого впливу на Україну.

Проблема української мови та її місця у сучасній українській державі була порушена М. Брайтчевським у статті «Нація та держава. До того вчений торкався цього питання у своїх публіцистичних працях, але досить побіжно (наприклад, у статті «Про новий союзний договір») вчений одним із недоліків нового союзного договору назвав пункт про російську як єдину державну мову у межах Союзу, додавши, що така постановка питання – «кричущий факт шовіністичного розбою, дискримінація всіх інших націй»⁵¹⁴). У «Нації і державі» автор зауважив, що задля консолідації українського народу та недопущення втрати спочатку культурної, а потім і державної незалежності українська мова повинна отримати ряд преференцій, що забезпечили б їй належний розвиток⁵¹⁵. Окрім того, вчений вважав, що конче необхідним є розширення сфер застосування української мови – від державних установ до культурних закладів, підприємств, торгівлі, громадського харчування, сфери послуг тощо⁵¹⁶.

Наступним, не менш важливим текстом Брайтчевського з проблем функціонування мов в незалежній Україні, є його «Відкритий лист до Президента України» Леоніда Кучми, опублікований у 2000 році. Цей лист був справжнім набатом для суспільства, застереженням, адресованим державній верхівці щодо масштабної русифікації як чиновників, так і нації

---

⁵¹³ Жовтяк-Тараскіна Д. Мовне питання в діяльності... – С. 284.

⁵¹⁴ Брайтчевський М. Про новий союзний договір... – С. 3.

⁵¹⁵ Його ж. Нація і держава... – С. 5.

⁵¹⁶ Його ж. Нація і держава (II)... – С. 121.

вцілому⁵¹⁷. На думку М. Брайчевського, такі процеси вели до втрати Україною незалежності. Зокрема, вчений відзначив, що частина українського політикуму вже перебуває у залежності від Москви, обстоюючи її інтереси, у тому числі і в мовному питанні, зауваживши, «що навіть вельми помірковані спроби деяких урядовців порушити питання про приведення державної мови у відповідність з належним її статусом, щоразу викликають цілу зливу обурливих нападів не тільки з боку Росії, а й з боку її запопадливих російськомовних прислужників в Україні»⁵¹⁸.

У цьому листі він обґрунтував ідею одномовності України. «Світовий історичний досвід, – писав Михайло Юліанович, – свідчить, що виживають і розвиваються ті постколоніальні держави, в яких питання відродження національної мови й культури було винесено в ряд першочергових завдань національної політики»⁵¹⁹. На підтвердження своєї тези він навів приклад єврейського народу, який «консолідувавши зусилля навколо відродження мови і національних традицій, зумів створити одну з наймогутніших держав світу»⁵²⁰. Вчений звернув також увагу на країни Центрально-Східної Європи та Прибалтики, які, на його думку, завдяки в тому числі відповідній мовній політиці, зуміли вибудувати європейську модель економічного, соціального та культурного розвитку. Задля забезпечення українській мові як державній мові та мові титульного етносу належного стану (як де-юре, так і де-факто), Брайчевський запропонував низку заходів, що повинні були б сприяти розвитку української мови. По-перше вчений наголосив на обов'язковості використання та вживання української мови в усіх державних інституціях. «Незнання її, – на його думку, – повинно автоматично робити неможливим посідання будь-яких адміністративних посад у державних установах»⁵²¹.

---

⁵¹⁷ Кухарчук Ю. Просвітник українського народу... – С. 24.

⁵¹⁸ Брайчевський М. Державній мові – державну підтримку... – С. 12.

⁵¹⁹ Там само.

⁵²⁰ Там само.

⁵²¹ Там само.

Наступною його ініціативою була заборона виступів українських парламентарів у стінах парламенту недержавною мовою. До цього ж аспекту використання української мови можна віднести й тезу про поведінку вітчизняних посадовців під час їх офіційних візитів за межі нашої держави. Історик був переконаний, що вони мусять виступати та давати інтерв'ю засобам масової інформації тільки державною мовою України.

Наступним блоком пропозицій, висловлених у «Відкритому листі», були питання, що стосувалися освітньої сфери. Брайчевський підкреслював небезпеки, що породжувалися русифікацією освітнього процесу, і, водночас, вказував на переваги, які відкривалися б перед Україною завдяки належному статусу української мови у навчальних закладах. Насамперед вчений закликав у всіх без винятку дошкільних закладах, школах, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах запровадити викладання лише українською мовою. Щодо шкільного навчання, винятком, на його думку, могло бути створення шкіл із викладанням мови національної меншини з обов'язковим вивченням української мови та літератури лише у місцях компактного проживання національних меншин. «Кількість таких шкіл не повинна перевищувати відсотка країномовних шкіл»⁵²². Викладання в школах російської мови як окремого предмета Брайчевський пропонував скасувати, а «для осіб, які бажають її вивчати, передбачити факультативні заняття у позаурочний час (як для другої іноземної мови)»⁵²³. Відповідно до цієї ж пропозиції, «російська література не має виділятися в окремий предмет, а вивчатися в рамках світової літератури»⁵²⁴.

Для забезпечення можливості опанування українською мовою тим, хто нею не володіє, у «Відкритому листі» пропонувалося створити «курси прискореного вивчення української мови з гнучким графіком занять (у денний і вечірній час)

---

⁵²² Брайчевський М. Державній мові - державну підтримку... - С. 12.

⁵²³ Там само.

⁵²⁴ Там само.

та забезпечити їх кваліфікованими викладачами, оплата праці яких (а також оренда приміщень) мала б здійснюватись не за державний рахунок, а коштом слухачів»⁵²⁵.

У культурній сфері М. Брайчевський обстоював ідеї протекціонізму, насамперед, щодо вітчизняного книгодрукування. Зокрема, він закликав запровадити щонайменше вдвічі вищий «податок на друк та продаж російськомовних друкованих видань, порівняно з україномовними». Передбачалося також введення значно вищого податку на російськомовну рекламу та рекламні видання, у порівнянні з рекламою державною мовою України. Прибуткову різницю він пропонував використати на україномовні видання. За таким же принципом, на думку Михайла Юліановича, мала би організовуватися і робота телебачення – в усіх, без винятку, регіонах України. Брайчевський вважав, що така політика мала б «забезпечити українській літературі реальну, а не декларативну підтримку з боку держави, а також посприяти збільшенню україномовних видань, видруку необхідної кількості навчальних посібників, перекладу найкращих зразків української літератури англійською та європейськими мовами»⁵²⁶.

«Відкритий лист» так і залишився непоміченим українською владою і Президентом Леонідом Кучмою зокрема. Мовне питання, як і раніше, залишилось у сфері політики, й слугувало засобом додаткового притягнення електоральних балів. Таким воно є і сьогодні. Однак, на рівні гіпотези можемо припустити, що певного впливу цього «Відкритого листа» його адресат таки зазнав. Прийшовши до влади на хвилі проросійських настроїв і завдяки розігруванню «мовної карти» (з обіцянками надання особливого статусу російській мові та культурі⁵²⁷), Л. Кучма до кінця своєї другої каденції змінив власні пріоритети у мовній політиці, підкресливши, що апріорне зрівняння української та російської мови на практиці буде

---

⁵²⁵ Брайчевський М. Державній мові – державну підтримку... – С. 12.

⁵²⁶ Там само.

⁵²⁷ Україна: політична історія... – С. 953.

нічим іншим як, «політикою узаконеної русифікації України»⁵²⁸. Й дійсно, Л. Кучма, тривалий час захоплюючись ідеєю зробити російську мову офіційною, після рішення Конституційного суду України у 1999 році, почав згортати політику надання особливого статусу російській мові⁵²⁹.

Загалом громадсько-політична діяльність Брайчевського впродовж останніх років його життя мала неабияке значення для української держави та суспільства. Викладацька праця Михайла Юліановича стала прикладом для освітянської спільноти у процесі становлення нової системи викладання історичних дисциплін, заснованої на свободі, незаангажованості та національних позиціях у висвітленні історії України.

Публіцистичні статті вченого з проблем пам'яткоохоронної справи в Україні, політичного устрою, мовного питання сприяли посиленню інтересу громадськості до пам'яток історії та культури, сприяли процесу демократизації українського суспільства та націлювали на відхід від радянського імперського мислення. Його співпраця з науковими колами української діаспори Заходу заохочувала як популяризацію України та її історії за кордоном, так і розвиток української науки всередині країни. Порушення Брайчевським мовного питання впливало на формування громадської думки щодо становища української мови, й таким чином – на формування державної політики у цій сфері.

---

⁵²⁸ Кучма Л. Україна – не Росія... – С. 283.

⁵²⁹ Бестельс-Дільгер Ю. Українська мовна політика... – С. 90.

ВИСНОВКИ

Михайло Брайчевський був постаттю, що залишила помітний слід не тільки в українському історіописанні, а й в громадсько-політичному житті України другої половини ХХ століття. Знаковість його фігури виявлялася не лише у колосальному науковому доробку, а й у активній громадянській позиції. Вчений перебував на вістрі найбільш значимих подій в українській історії доби протистояння радянському тоталітаризму та здобуття незалежності України майже впродовж половини минулого століття. Проте, цей аспект життя вченого багато в чому залишився поза увагою сучасних дослідників.

Оцінюючи стан вивчення громадсько-політичної діяльності Брайчевського, помітною є відсутність спеціальної студії, присвяченої такому виміру його життя та творчості. Зазначимо, що в українській історіографії наявна низка праць, які прямо чи опосередковано стосуються досліджуваної теми, проте лише активність історика в царині охорони пам'яток історії та культури України та його участь у дисидентському русі привернули певну увагу наукового співтовариства. Стосовно його суспільно-політичних поглядів, то сьогодні існує лише кілька узагальнюючих праць, що висвітлюють, в основному, ставлення історика до питань українського державотворення. Марксизм як важливий компонент світогляду історика взагалі не став предметом рефлексії сучасних дослідників. Малодослідженою є й діяльність вченого у лавах НРУ, його співпраця з українською діаспорою, погляди стосовно

внутрішньополітичного курсу незалежної України. Поза тим, в розпорядженні дослідника є вельми репрезентативна та інформативно багата джерельна база, яка дає змогу адекватно опрацювати згадану проблематику.

Суспільно-політичні погляди історика протягом лівової частини його життя були незвичайним симбіозом марксизму та націоналізму, як пріоритету національних цінностей. У ранній період свого життя Брайчевський, як і переважна більшість радянських інтелектуалів, перебував у беззаперечному полоні «марксизму-ленінізму» як офіційної версії ідей його «класиків». Для світобачення Михайла Юліановича аж до початку 1960-х років, була властивою лояльність до радянської держави та її ідеології. У добу хрущовської відлиги його прихильність до Марксових ідей синкретично поєдналася з національним усвідомленням та поступовим гравітуванням до антирадянських поглядів. Він й пізніше притримувався марксистської концепції історії, сповідував основні постулати марксизму як соціального вчення. Це засвідчують чимало текстів 1960 – 1980-х років, зокрема знаменитий твір «Приєднання чи возз'єднання». Проте марксизм Брайчевського пізньорадянської доби не був «марксизмом-ленінізмом», а радше звільненням від його «радянських» напашарувань. Така зміна ставлення до спадщини Маркса та Енгельса найімовірніше була зумовленою як розчаруванням в практиці «соціалістичного» будівництва в СРСР, так і, можливо, поширеною в середовищі інтелектуалів, починаючи з «хрущовської відлиги», ідеєю про необхідність безпосереднього та самостійного прочитання «класиків», спотворених, як вважалося, сталінізмом. Вже в незалежній Україні Брайчевський відкрито декларував свою прихильність до марксизму як теорії історичного процесу, проте гостро критикував ідеї «класиків» як теорію соціальних змін.

Головними чинниками, що зумовили обрання вченим української ідентичності та антирадянської лояльності були, насамперед, особливі риси його характеру, у тому числі й вільнодумство. Владні репресії проти історика зумовили його

відчуження від існуючої тоді системи. Свідоме обрання української етнічної належності вступало в суперечність із російськоцентризмом зображенням вітчизняного минулого радянською ідеологією. Вже з 60 – 70-х років ХХ ст. вчений підтримував ідею боротьби проти радянської тоталітарної машини як у світоглядному, так і, ймовірно, у політичному вимірах. З того ж часу Михайло Юліанович відстоював ідею самобутності та незалежності українського історичного процесу, а також його більшої спорідненості з європейським, аніж російським. У світогляді Брайчевського марксистські ідеї синкретично поєднувалися з виразною українською самосвідомістю. Очевидно, що Михайло Юліанович вже з 1960-х років сповідував лівоцентристські погляди водночас перебуваючи у таборі національно налаштованих кіл української інтелігенції. Проте, вже з 1990-х років Брайчевський сприймаючи марксистську концепцію історичного процесу, розчарувався в його можливостях як теорії практичних соціальних змін. У цей час історик протегував євроінтеграційній зовнішньополітичній курсу України, його політичні погляди базувалися на відстоюванні національних інтересів українців як всередині держави, так і за її межами.

Суспільно-політичні погляди Брайчевського знаходили вияв у його громадській діяльності. До зламу 1950 – 1960-х років не бачимо помітної активності Михайла Юліановича у суспільно-політичному житті, що було зумовлено як його тодішнім некритичним ставленням до радянської дійсності, радянською ідентичністю та лояльністю, так і відсутністю умов для такої діяльності. Зміна сприйняття суспільної реальності на хвилі «десталінізації» призвела до пробудження у ньому активного громадського діяча. Своєрідним першим плацдармом такого роду діяльності став для нього КТМ «Сучасник». У цій неформальній організації «шістдесятників» вперше для себе вчений започаткував традицію читання публічних лекцій з історії України, у яких викладав свою, відмінну від офіційної, оцінку подій і явищ українського минулого.

Альтернативні владним наукові візії Брайчевського виявлялися не лише у публічних лекціях, а й у його наукових роботах. Одна з таких, праця «Приєднання чи возз'єднання», стала однією з причин утисків та переслідувань, що важким тягарем лежали на вченому протягом майже двох десятиліть. Він був одним з перших українських радянських істориків, кому стало сміливості виступити проти російськоцентричної концепції українського історичного процесу, що панував у радянській науці. Своєю просвітницькою та науковою роботою історик спростовував засадничі історичні міфи радянської політики пам'яті в Україні, показував їх ідеологічний характер та формував такий погляд на минуле українського народу, що базувався на ідеї самобутності українського історичного процесу.

Іншою підставою потрапляння Брайчевського в розряд небажаних для режиму інакодумців стала його участь в акціях непокорених, зокрема підпис під текстом «“Київського листа” 139-ти», що висловлював протест проти розгортання репресій щодо інакомислячих в Радянському Союзі. За свою непохитну громадянську позицію його двічі звільняли з установ АН УРСР, чинилися перешкоди для нормальної наукової діяльності.

Чільною цариною громадсько-політичної активності вченого була діяльність на ниві захисту української історико-культурної спадщини. Брайчевський здійснив вагомую роботу щодо опису та систематизації пам'яток української культури. Вона здійснювалася в умовах освяченого радянським режимом ігнорування такої роботи та цілеспрямованої політики фактичного знищення артефактів національної історичної пам'яті. Історик власними силами склав єдиний реєстр пам'яток Києва, Острога, Кременця, Дубна, Кам'янця-Подільського та інших історичних центрів України. Окрім того, став одним з ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, провадив активну діяльність у його лавах: здійснював експедиції територією України з метою дослідження стану історико-культурних пам'яток,

написав низку публікацій, у яких підіймав питання недбалого ставлення до культурних надбань України. Завдяки Брайчевському значною мірою було збережено від знищення історичні будівлі Києво-Могилянської академії, унікальна забудова Контрактової площі та вулиці Хрещатик. Вчений долучився до створення у Кам'янці-Подільському історико-культурного заповідника. У 1990-і роки опублікував низку праць, які привертати увагу громадськості до проблем захисту історико-культурної спадщини України.

Важливим був внесок Брайчевського в процеси національно-культурного відродження в Україні кінця 1980 – 1990-х рр., здобуття нашою державою політичної незалежності. Михайло Юліанович взяв активну участь у створенні Народного Руху України. Хоча він не мав прямого стосунку до організаційного оформлення НРУ, однак його вплив на формування ідеологічної платформи НРУ був більш ніж вагомим. Виступаючи на Установчому з'їзді НРУ у 1989 році, вчений був одним із небагатьох, хто вже тоді обстоював ідею здобуття Україною незалежності. Вагомою була його роль й у практичній діяльності НРУ, зокрема у знаменитій акції 21 січня 1990 року, проведеної на знак єдності України і в пам'ять про Злуку УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. Долучився він й до обговорення економічної платформи НРУ. З початку 1990-х років Брайчевський поступово відійшов від активної діяльності у лавах НРУ. Попри те, що рухівського партбілета історик так і не отримав, становлення НРУ як громадсько-політичної організації та перші кроки Руху як впливової політичної сили відбулися за його безпосереднього впливу.

Актуальні потреби суспільно-політичного життя вже незалежної України й водночас літній вік зумовили як зміну напрямів його діяльності, так і зменшення інтенсивності його заангажованості в різних царинах на фоні складних і неоднозначних реалій незалежної України на світанку її самостійності. З незмінною активністю Михайло Юліанович демонстрував свою громадянську позицію стосовно актуальних питань

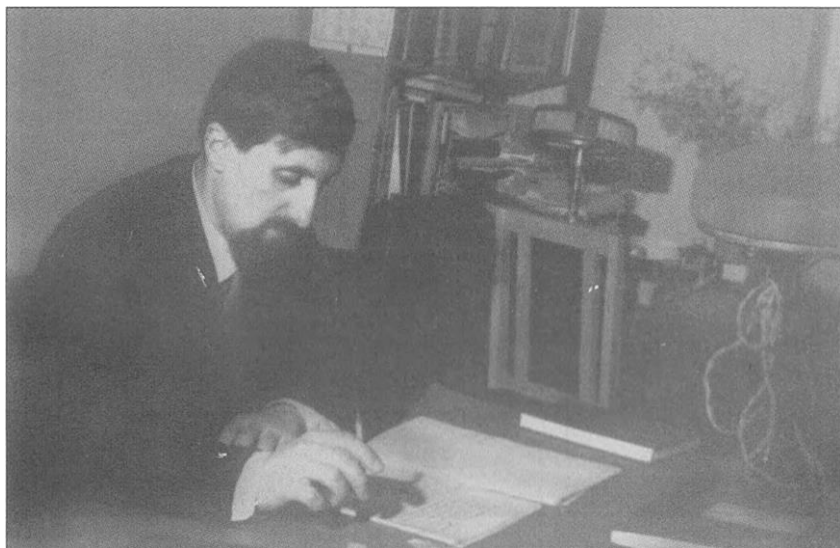
зовнішньої та внутрішньої політики України. Своїм громадянським обов'язком Брайчевський вважав тепер передання знань та виховання української молоді на засадах поваги до національної історії та культури, популяризацію української справи в напіврусифікованій державі та поза її межами. Його діяльність в освітній сфері стала одним з перших зразків становлення нової системи викладання історичних дисциплін, не обтяженої радянськими імперськими канонами та заборонами. Активна громадянська позиція історика щодо питань політичного устрою України, мовного питання в державі сприяли посиленню інтересу суспільства до політичних процесів у державі, а отже й демократизації Української держави. Контакти вченого з українською діаспорою позитивно вплинули, насамперед, на розвиток вітчизняної історичної науки. Слід підкреслити, що у всіх цих питаннях Брайчевський займав безкомпромісну національно-державницьку позицію.

Таким чином, громадсько-політична діяльність М. Брайчевського була помітною складовою політичної історії України. Михайло Юліанович був одним з тих, хто відіграв значну роль у процесі здобуття Української держави та збереженні української нації у період відкритої, а пізніше й прихованої русифікації.

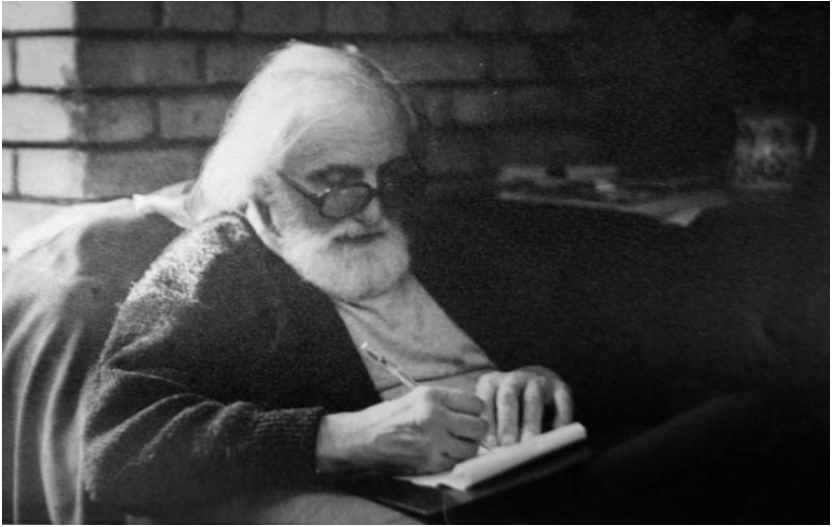
ДОДАТКИ

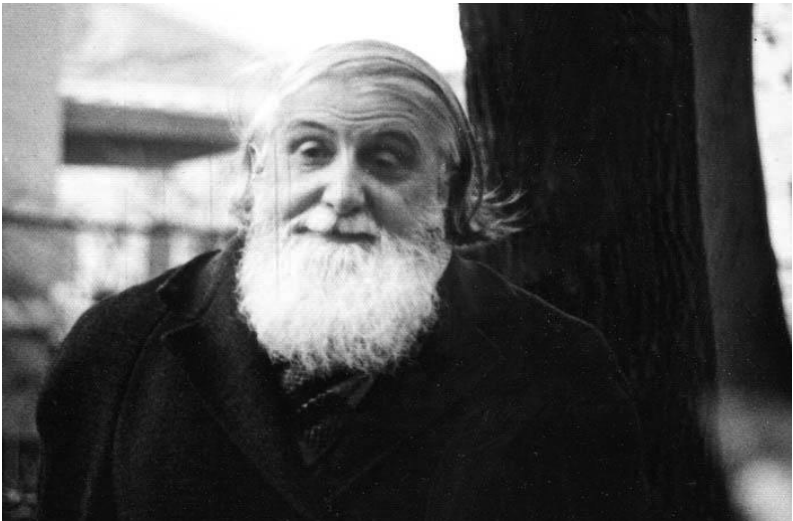
*Михайло Браїчевський.
Фото 1943 року*

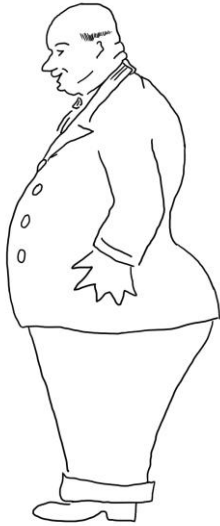
Фото М. Браїчевського (1960-і рр.)

Фото М. Брайчевського 1999 року

Фото М. Брайчевського. 2000 рік

Карикатура бюрократа

*«Гомо советікус» очима
М. Брайчевського (карикатура)*

*Зветіть мене
просто Вас*

*«Правильною дорогою йдемо, товариші»
(карикатура М. Брайчевського на роботу Інституту археології АН УРСР)*

Романс переу уверью

Група авторів „ Не искчай МЕНЯ без кутги! ”

*«Особливості роботи радянських істориків»
(карикатура М. Брайчевського на цензуру в СРСР)*

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Неопубліковані джерела

Інститут археології НАН України:

відділ кадрів, [б.а.]. Особова справа Брайчевського Михайла Юліановича

Науковий архів Інституту історії України НАН України:

ф. 1, оп. 1-Л, спр. 680.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені

В. І. Вернадського:

ф. 320 (Брайчевський Михайло Юліанович), оп. 1, спр. 13, 56, 65, 91, 110, 172, 177, 189, 263, 264, 267, 293, 332, 334, 352, 370, 387, 404, 422, 438, 444, 449, 469, 471, 494, 530, 531, 534, 575, 790, 917, 990, 1007, 1028, 1058, 1062, 1064, 1069, 1082, 1089, 1151, 1174, 1175, 1178, 1188 – 1201, 1240, 1245, 1260, 1285, 1305, 1306, 1329, 1394, 2211, 2394, 2552, 2609, 2621, 2913 – 2915, 2923, 2927, 2930, 2931.

Особистий архів автора:

інтерв'ю з Гиричем І., м. Київ, 21. 09. 2013, інтерв'ю з Івакінім Г., м. Київ, 13.12. 2013, інтерв'ю з Кухарчуком Ю., м. Київ, 12. 12. 2013.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України:

ф. 4760 (Українське товариство захисту історії пам'яток історії та культури), оп. 1, спр. 160, 349, 382, 430.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

ф. 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України), оп. 70, спр. 250, 2365, 2555, 2557, 2658, 2660, 2768, 2773, 2919.

ф. 270 (Народний Рух України), оп. 1, спр. 1, 5, 36, 58, 85, 86, 94, 101.

2. Опубліковані джерела

Андропов Ю. Шестьдесят лет СССР. Доклад на совместном торжественном заседании Центрального Комитета КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР в Кремлевском Дворце съездов 21 декабря 1982 г. // Ю. В. Андропов. Избранные речи и статьи. – М., 1983. – С. 5 – 19.

Брайчевский М., Довженко В. О времени сложения феодализма в Древней Руси // Вопросы истории. – 1950. – № 8. – С. 60 – 77.

Брайчевський М. «Гетьмани, гетьмани, коли б ви повстали...». На здобуття Державної премії України імені Т. Шевченка // Літературна Україна. – 1994. – № 10 – 11. – С. 3.

Брайчевський М. Аскольд – цар київський // Брайчевський М. Вибране. – Т. 2. – К., 2009. – С. 319 – 758.

Брайчевський М. Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний аспект розвитку черняхівських племен). – К., 1964. – 356 с.

Брайчевський М. Були церкви в столиці. А тепер? // Культура і життя. – 1993. – № 4. – С. 5.

Брайчевський М. Відкритий лист до керівників Руху // Вісті з України. – 1992. – № 3. – С. 4.

Брайчевський М., Стецюк К., Апанович О., Хижняк З. Врятувати для століть // Літературна Україна. – 1987. – № 31. – С. 8.

Брайчевський М. Вступ до історичної науки. – К., 1995. – 168 с.

Брайчевський М. Державній мові – державну підтримку. Відкритий лист Президенту України Леоніду Кучмі // Столиця. – 2000. – № 39 (244). – С. 12.

Брайчевський М. Заключне слово // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 350 – 418.

Брайчевський М. Історична думка в Київській Русі // *Брайчевський М.* Вибране. – Т. 1. – К., 2009. – С. 603 – 715.

Брайчевський М. Історіософські підвалини історичного поступу // *Український історик.* – 1994. – С. 234 – 240.

Брайчевський М. Коли і як виник Київ. – К., 1963. – 164 с.

Брайчевський М. Конспект історії України. – К., 1993. – 206 с.

Брайчевський М. Мова і держава. Відкритий лист Президенту України Леоніду Кучмі // *Українське слово.* – 2000. – № 9. – С. 12.

Брайчевський М. Нація і держава (II) // *Київ.* – 1993. – № 3. – С. 121 – 126.

Брайчевський М. Нація і держава (історіографічні роздуми. Фрагмент) // *Літературна Україна.* – 1993. – № 4. – С. 5.

Брайчевський М. Перебудові – зелену вулицю // *Пам'ятники України.* – 1987. – № 2. – С. 28 – 29.

Брайчевський М. Перебудові – зелену вулицю // *Пам'ятники України.* – 1987. – № 3. – С. 30 – 31.

Брайчевський М. Пирогоща церква: бути чи не бути? // *Вечірній Київ.* – 1993. – № 30 – 31. – С. 8.

Брайчевський М. Плекаймо київську старовину // *Час/Time.* – 1995. – № 45. – С. 4.

Брайчевський М. Походження Русі. – К., 1968. – 224 с.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К., 1998. – 152 с.

Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання: критичні зауваги з приводу однієї концепції. – Торонто, 1972. – 65 с.

Брайчевський М. Про новий союзний договір // *Самостійна Україна.* – 1991. – № 1. – С. 2 – 3

Брайчевський М. Про українську державність // *УІ.* – 1989. – Ч. 4. – С. 76 – 81.

Брайчевський М. Соціалізм. Закон господарської байдужості // *Час/Time.* – 1995. – № 22. – С. 8.

Брайчевський М. Соціалізм. Закон індискретного привласнення // *Час/Time.* – 1995. – № 8. – С. 8.

Брайчевський М. Соціалізм. Закон надмірності // *Час/Time.* – 1995. – № 64. – С. 10.

Брайчевський М. Структуралізм історичного процесу // *Михайло Брайчевський: вчений і особистість.* – К., 2002. – С. 129 – 142.

Брайчевський М. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі // *Брайчевський М. Вибране.* – Т. 1. – К., 2009. – С. 43 – 603.

Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988. – 262 с.

Брайчевський М. Хозарія і Русь // *Брайчевський М. Вибране.* – Т. 2. – К., 2009. – С. 11 – 318.

Брайчевський М. Шлях у глухий кут // *Час/Time.* – 1995. – № 4. – С. 14.

Брайчевський М. Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його століття // *УІ.* – 1996. – Ч. 1 – 4. – С. 319 – 321.

Брайчевський М. Як Президія Академії розправлялася з непокірним істориком // *УІ.* – 1997. – Ч. 1 – 4. – С. 217 – 221.

Власть и диссиденты: из док. КГБ и ЦК КПСС / подгот. текста и коммент.: А. Макаров, Н. Костенко, Г. Кузовкин. – М., 2006. – 282 с.

Горбачев М. Безсмертний подвиг советского народа. Доклад на торжественном собрании в Кремлевском Дворце съездов, посвященном 40-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне 8 мая 1985 г. // *Избранные речи и статьи.* – Т. 2. – М., 1987. – С. 186 – 206.

Гуревич А. История историка. – М., 2004. – 288 с.

Доклад М. С. Хрущева о культуре личности Сталина на XX съезде КПСС: документы / за ред. К. Аймермахера. – М., 2002. – 912 с.

Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977): документи і матеріали / Упоряд. С. Рубльов. – К., 2007. – 464 с.

Киевское письмо 1968 г. [Електронний ресурс] // Аналітик. Київський центр політичних досліджень і конфліктології. – Режим доступу: <http://www.analitik.org.ua/hear/letter/>

Конспект закритого обговорення статті М. Браїчевського «Приєднання чи возз'єднання» в Інституті історії АН УРСР влітку 1974 року // *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження).* – К., 2003. – С. 344 – 350.

Конституция. Основной закон Союза Советских Социалистических Республик. – М., 1977. – 28 с.

Кравчук Л. Щербинский сказал – какой дурак придумал слово перестройка?» [Електронний ресурс] // *Історична правда.* – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/10/53558/>

Мельник І. Він хотів тільки землі і неба. Спогад про «Приєднання чи возз'єднання» М. Брайчевського // Молода нація. – К., 2003. – № 3. – С. 56 – 59.

Мельник І. З історії створення Народного Руху України та відродження «Просвіти» (1988 – 1991). Спогад [Електронний ресурс] // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. – Режим доступу: www.instukr.lviv.ua/files/21/120Melnuk.pdf.

Мельник І. Книжок не може бути багато // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 58 – 62.

Політичні протести й інакодумство в Україні (1960 – 1990): документи і матеріали / упор. В. Даниленко. – К., 2013. – 736 с.

Про заходи відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського Кабінет Міністрів України; Постанова від 02.08.1996 № 886 [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/886-96-%D0%BF>.

Про мови в Українській РСР Верховна Рада УРСР; Закон від 28.10.1989 № 8312-XI // Офіційний портал Верховної ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>.

Провісники свободи, державності і демократії : Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України. – К., 2009. – 454 с.

Програма Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. – 1989. – № 3. – С. 3.

Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її й навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови; Справа № 1 – 6 / 99 від 14 грудня 1999 року [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99>.

Селівачов М. Михайло Юліанович Брайчевський в Українсь-

кому товаристві охорони пам'яток історії та культури: Спогади // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. – 2012. – Вип. 8. – С. 475 – 482.

Толочко П. ...И прошлое не проклинаю. – К., 2006. – 232 с.

3. Дослідження

Алексеева В. Национальная идея [Електронний ресурс] // *Философская энциклопедия.* – Режим доступу: <http://terme.ru/dictionary/183/word/nacional-naja-ideja>.

Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. – М., 2012. – 384 с.

Андрєєв В. Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки* / за ред. В. Смолія. – Вип. 1. – 2005. – С. 17 – 23.

Антонович М. [Рец. на:] *М. Ю. Брайчевський.* Коли і як виник Київ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963 – 163 с. // *УІ.* – 1964. – С. 48 – 49.

Антонович М. [Рец. на:] *М. Ю. Брайчевський.* Походження Русі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1968 – 224 с. // *УІ.* – 1969. – С. 150 – 152.

Антонович М. [Рец. на:] *М. Ю. Брайчевський.* Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 262 с. // *УІ.* – 1989. – С. 148 – 150.

Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність. – Острог, 2010. – 670 с.

Бажан О. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції // *Магістеріум. НаУКМА.* – 2007. – Вип. 28. – С. 27 – 31.

Бажан О. Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* – 2005. – Вип. 31. – С. 189 – 199.

Бажан О. Під наглядом КДБ: виникнення та функціонування неформальних політизованих організацій в часи «горбачовської перебудови» // *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.).* – 2010. – С. 61 – 72.

Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки // Наукові записки НаУКМА. – 2013. – Т. 143. – С. 30 – 35.

Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). – К., 2000. – 232 с.

Балагура О. Витоки української духовної культури у творчій спадщині М. Ю. Брайчевського: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.12. – К., 2009. – 16 с.

Балагура О. Життя і творчість Михайла Брайчевського – духовне джерело сучасної української культури // Українознавство. – 2005. – № 4. – С. 295 – 298.

Балагура О. Перспективи використання культурної спадщини Михайла Брайчевського в сучасних загальноосвітніх закладах // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 143 – 146.

Барановська Н. Суспільно-політичні та соціально-економічні передумови виникнення Руху // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – 2010. – С. 13 – 28.

Бердинских В. Ремесло историка в России. – М., 2009. – 609 с.

Бестельс-Дільгер Ю. Українська мовна політика з 1991 по 2009 рік: погляд ззовні // Мова і суспільство. – 2010. – Вип. 1. – С. 88 – 94.

Білецький М. Як готувався «Київський лист» [Електронний ресурс] // Аналітик. Київський центр політичних досліджень і конфліктології. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.analitik.org.ua/ukr/publications/beletsky/3dd38116/>

Білокін С. Клуб творчої молоді «Сучасник» очима влади // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2011. – Вип. 16. – С. 39 – 60.

Блок М. Апологія истории или ремесло историка. – М., 1986. – 256 с.

Бодак О. Архівна спадщина М. Ю. Брайчевського як джерело вивчення історичної науки та поширення історичних знань (за матеріалами ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2005. – Вип. 10. – С. 34 – 49.

Бодак О. Документальна історико-бібліографічна спадщина М. Ю. Брайчевського (1924 – 2001): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.08. – К., 2007. – 19 с.

Бодак О. Постаць М. Ю. Брайчевського в українській історіографії // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 4. – С. 47 – 57.

Бондаренко Н. Славянський етногенез и становление украинского народа (историографический анализ). – К., 2007. – 400 с.

Бондаренко С. Роль Народного Руху України у національно-політичному житті українського народу наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття: сучасний стан та перспективи розвитку // Україна – Європа – Світ. – 2012. – Вип. 9. – С. 80 – 84.

Брайчевський Михайло Юліанович (некролог) // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 157 – 159.

Браун А. Горбачев, Ленин и разрыв с ленинизмом // Полис: Политические исследования. – 2007. – № 6. – С. 71 – 85.

Бригадина О. Инакомыслие и власть. Диссидентское движение в СССР в середине 1960-х – начале 1980 х гг. // Российские и славянские исследования: Сб. науч. статей. – 2004. – Вып. 1. – С. 242 – 250.

Буббайер Ф. Совесть, диссидентство и реформы в Советской России. – М., 2010. – 367 с.

Верменич Я. Історія ідей та криза історизму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 1. – 2005. – С. 24 – 27.

Винар Л. Михайло Брайчевський: співпраця з УІГ і УВАН // УІ. – 2009. – Т. 46. – С. 103 – 123.

Винар Л. Михайлові Брайчевському – 75 // Брайчевський М. Вибрані твори. – Нью-Йорк; Київ, 1999. – С. 7 – 14.

Винокур І. М. Ю. Брайчевський – вчений і громадянин // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 14 – 19.

Гай-Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989 – 1991 рр.) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 57. – С. 127 – 133.

Гарань О. Програмні документи Руху в контексті основних ідеологій сучасності // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебування (Київ, 22 вересня 2009 р.). – 2010. – С. 7 – 12.

Гарань О. Убити дракона (з історії Руху та нових партій України). – К., 1993. – 200 с.

Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – М., 2000. – 856 с.

Гирич І. «Приєднання чи воз'єднання?» М. Брайчевського // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 64 – 65.

Гирич І. Михайло Брайчевський та УІТ // Український історик. – 2003. – Т. 40. – С. 60 – 71.

Гирич І. Михайло Юліанович Брайчевський: 1924 – 2001 // Київський альбом. Исторический альманах. – 2002. – Вып. 2. – С. 80 – 81.

Глебова И. История – общество – историк: особенности взаимодействия в современной России // Будущее нашего прошлого: материалы научной конференции (Москва, 15 – 16 июня 2011 г.). – М., 2011. – С. 89 – 97.

Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997. – 380 с.

Гончарук Г., Нагайцев А., Шановская А. Украина: предрасветные сражения. Соппротивление власти в советских документах 1975 – 1991 годов. – Одесса, 2011. – 320 с.

Горбик В., Денисенко Г. Діяльність державних інституцій і громадський організацій з охорони культурної спадщини: історія, теорія, практика // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. – К., 2009. – С. 5 – 43.

Греков Б. Киевская Русь. – М., 1953. – 569 с.

Даниелс Р. Взлет и падение коммунизма в России. – М., 2011. – 510 с.

Даниэль А. Истоки и смысл советского Самиздата // Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР. 1950-е – 1980-е. – М., 2005. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 17 – 33.

Деревінський В. Трансформація НРУ з громадсько-політичної організації в політичну партію // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – 2010. – С. 29 – 37.

Дзира Я. Ювілей Михайла Брайчевського // Український історик. – 1995. – Т. 32. – С. 341 – 342.

Діденко Ю. Народний Рух України на початковому етапі боротьби за незалежність // Інтелігенція і влада. – Серія: Історія. – 2007. – Вип. 10. – С. 42 – 53.

Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик українського відродження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2003. – Число 10. – Ч. 1. – С. 8 – 50.

Дубровский А. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930 – 1950 гг.). – Брянск, 2005. – 800 с.

Ерохина М. Историческая личность: современная методика изучения // Метаморфозы истории. Альманах. – 1997. – Вып. 1. – С. 209 – 213.

Скельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008. – 303 с.

Жигadlo В. Хто водив рукою історика? // Культура і життя. – № 15 (3393). – 1993. – С. 5.

Жовтяк-Тараскіна Д. Мовне питання в діяльності політичних партій у період виборів // Ефективність державного управління: збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2012. – Вип. 30. – С. 283 – 289.

Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К., 1992. – 126 с.

Зарецкий Ю. Стратегии понимания прошлого: теория, история, историография. – М., 2011. – 384 с.

Зашикільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смолія. – Вип. 1. – 2005. – С. 28 – 35.

Зашикільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – 227 с.

Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953. – М., 1999. – 229 с.

История России. XX век: 1939 – 2007 / под ред. А. Зубова. – М., 2010. – 847 с.

Источниковедение: теория, история, метод. Источники российской истории / И. Данилевский, В. Кабанов, О. Медушевская, М. Румянцева. – М., 2008. – 702 с.

Івакін Г. Слово про історика // Брайчевський М. Вибрані твори. – Нью-Йорк; К., 1999. – С. 14–27.

Івакін Г., Павленко Ю. Феномен М. Ю. Брайчевського // Михайло Брайчевський: вчений і особистість. – К., 2002. – С. 6 – 15.

Ісаєвич Я. Михайло Брайчевський і його концепція історії України // УІ. – 1994. – С. 189 – 200.

Іскакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 128 – 134.

Історичне джерелознавство: Підручник для студентів істор. Спец. ВНЗ / Авт.: Я. Калакура, І. Войцехівська, Б. Корольов та ін. – К., 2002. – 488 с.

Ісагарлицкий Б. Марксизм – не рекомендовано для обучения. – М., 2005. – 477 с.

Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – 360 с.

Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К., 1995. – 224 с.

Касьянов Г. Украина 1991 – 2007: Очерки новейшей истории. – К., 2008. – 480 с.

Кирчанів М. Діапазон можливостей мікроісторії в Україні: інший у баченні «людей другого плану» // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / гол. ред. В. Смолій. – 2012. – Вип. 6. – С. 211 – 222.

Кіндрачук Н. Участь Народного Руху України в організації політичних заходів, які сприяли встановленню суверенної, демократичної України // Інтелігенція і влада. – Серія: Історія. – 2007. – Вип. 10. – С. 78 – 87.

Князєвич Д. Народний Рух України за перебудову й переосмислення історичного досвіду українського народу // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 53. – С. 151 – 156.

Ковальченко І. Методы исторического исследования. – М., 1987. – 440 с.

Козлов В. Крамола: инакомыслие в СССР во времена Н. Хрущева и Л. Брежнева (По материалам Верховного суда и прокуратуры СССР). Статья 1 // Общественные науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 75 – 88.

Козлов В. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти 1953 – 1985 гг. – М., 2006. – 446 с.

Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 1. – 2005. – С. 36 – 45.

Копосов Н. Как думают историки. – М., 2001. – 326 с.

Котляр Ю. До питання про термінологію та хронологію інакомислення в Україні в 50-х - 80-х рр. ХХ століття // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2008. – Вип. 13. – С. 19 – 26.

Кроче Б. Теория и история историографии. – М., 1998. – 192 с.

Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 48 – 68.

Кухарчук Ю. Михайло Брайчевський і українська незалежність // Михайло Брайчевський: вчений і особистість. – К., 2002. – С. 120 – 125.

Кухарчук Ю. Просвітник українського народу // М. Брайчевський. Твори. – К., 2004. – Т. 1. – С. 5 – 36.

Кухарчук Ю. Учений, громадянин, особистість // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – С. 10 – 14.

Кучма Л. Україна – не Росія. – М., 2004. – 560 с.

Лавджой А. Великая цепь бытия: история идеи. – М., 2001. – 376 с.

Леві Дж. Про мікроісторію // Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка. – К., 2010. – С. 119 – 143.

Ленин В. О брошюре Юниуса // Ленин В. Полное собрание сочинений. – Изд. 5. – Т. 30. – М., 1973. – С. 1 – 16.

Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? // Націоналізм: Теорія нації та націоналізму від Йогана Фітхе до Ернеста Гелнера. Антологія. – К., 2006. – С. 453 – 479.

Лобко Н. До питання про значення генеалогічних відомостей в біографічних дослідженнях // Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів. – Суми, 2009. – С. 77 – 82.

Лубський А. Микроистория // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А. Чубарьян. – М., 2014. – 576 с.

Люкс Л. История России и Советского Союза: от Ленина до Ельцина. – М., 2009. – 527 с.

Малин М. Советская трагедия. История социализма в России. 1917 – 1991. – М., 2002. – 584 с.

Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. – Т. 1. – Кн. 1. – М., 1983. – 737 с.

Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – К., 2004. – 163 с.

Медик Х. Микроистория // THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем / под ред. А. Полетаева. – 1994. – Вып. 4. – С. 193 – 202.

Менжулін В. Біографістика між філософією життя та герменевтикою: досвід В. Дильтея // Докса. Збірник наукових праць з філософії і філології. – 2008. – Вип. 12. – С. 211 – 220.

Мищик Ю. Вічна пам'ять (замість некролога проф. М. Ю. Брайчевському) // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – С. 6 – 9.

Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / за ред. В. Литвина. – К., 2012. – 592 с.

Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). – К., 2010. – 300 с.

Овсиенко В. Война КГБ против диссидентов. Погрому «шестидесятников» – 40 лет [Електронний ресурс] // Аргумент. – Режим доступу: <http://argument-zua.com/stati/voina-kgb-protiv-dissidentov-pogromu-she-stidesyatnikov-40-let>

Опалько Ю. Збереження культурно-історичної спадщини в сучасній Україні: проблеми та перспективи // Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник. – 2007. – № 1 (2). – С. 83 – 88.

Орлов И. Историк сталинской эпохи на «фронте исторической науки» // Харківський історіографічний збірник. – 2012. – Вип. 10. – С. 117 – 130.

Павлова Т. Психологическое и социальное в исторической биографии // Политическая история на пороге ХХІ века: традиции и новации. – М., 1995. – 276 с.

Падалка С. Проблеми вітчизняної економіки в ідеології та політичній практиці НРУ // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – 2010. – С. 121 – 128.

Пасічник В. Суть та структура поняття «національна ідея» [Електронний ресурс] // Етнокультурні проблеми політичного процесу в Україні: Колективна монографія. – Режим доступу: <http://www.westukr.itgo.com/Pasichnyk.html>

Пашинян И. Контент-анализ как метод исследования: достоинства и ограничения // Научная периодика: проблемы и решения. – 2012. – № 3. – С. 13 – 18.

Петровская И. Биографика: введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801 – 1917 годов. – СПб., 2010. – 384 с.

Політологічний енциклопедичний словник / упор. В. Горбатенко. – 2-е вид., доп. і перероб. – К., 2004. – 736 с.

Політологія. Підручник / За ред. В. Кременя, М. Горлача. – Харків, 2001. – 640 с.

Польская С. Микроистория в зеркале исследований современной французской медиевистики // Новая локальная история: методы, источники, столичная и провинциальная историография: материалы первой Всероссийской Интернет-конференции. – Вып. 1. – 2003. – С. 174 – 193.

Пономарьова Л. Нова реконструкція Золотої брами // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. – 2003. – Вип. 1. – С. 62 – 70.

Попова Т. Историография в человеческом измерении // Историографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 22. – С. 265 – 292.

Попова Т. Историография и интеллектуальная история: симбиоз, диалог, оппозиция, ассимиляция..? (поговорим о наболевшем или уголи мои печали) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 1. – 2005. – С. 138 – 163.

Про А. Двенадцать уроков по истории. – М., 2000. – 336 с.

Просвітник українського народу: каталог книжкової виставки (до 90-ліття від дня народження М. Ю. Брайчевського) / Н. Джус, О. Підгаєцька. – Івано-Франківськ, 2014. – 22 с.

Путилова Е. Особенности использования биографического метода в исторической науке [Електронний ресурс] // Cogita!.ru. – Режим доступу: <http://www.co-gita.ru/a.n.alekseev/publikacii-a.n.alekseeva/biografiya-glazami-istorika>

Пыжыков А. Хрущевская «оттепель»: 1953 – 1964 годы. – М., 2002. – 568 с.

Радько П. Українська державна ідея в творчості історика Михайла Брайчевського // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – 2010. – Т. 21. – С. 516 – 529.

Репина Л. Историческая биография и интеллектуальная история // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 4. – 2009. – С. 437 – 464.

Репина Л. Интеллектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 1. – 2005. – С. 89 – 106.

Рубльов О. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957 – 1988 рр.) // УДЖ. – 2007. – № 6. – С. 18 – 55.

Рубльов О. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957 – 1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977 рр.): Документи і матеріали. – К., 2007. – С. 3 – 33.

Сагайдак М. Михайло Брайчевський у просторі української культури 60 – 80-х років ХХ ст. // Археологія. – № 4. – 2004. – С. 101 – 105.

Седнева Н. Роль політичних партій у формуванні та регулюванні мовної політики в Україні // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. – Серія: Політологія. – 2008. – Вип. 66. – С. 77 – 82.

Секо Я. Історичний дискурс українських шістдесятників // Україна – Європа – Світ. – 2010. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 126 – 133.

Секо Я. Культурницькі об'єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2011. – Вип. 1. – С. 230 – 236.

Сидорова Л. Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуализирующие черты // История и историки: историографический вестник. – 2004. – С. 208 – 223.

Сидорова Т. Историография как интеллектуальная история: проблемы междисциплинарности и контекста // Историческая наука сегодня: теории, методы, перспективы. – М., 2012. – С. 586 – 594.

Силин О. Лицар правди і науки // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 7 – 11.

Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – 224 с.

Средний курс национальной денежной единицы Украины к иностранным валютам (1992-1999) [Електронний ресурс] // U-kraina.com. – Режим доступу: http://www.u-kraina.com/index.php?option=com_content&view=article&id=44:-----1992-1999&catid=19&Itemid=32.

Суту Ж.-А. Падіння муру, кінець системи: Горбачов // Відкритість, суспільство, влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму. – К., 2008. – С. 185 – 202.

Слюдюков І. Реставратор української нації. Михайло Брайчевський: історик, мислитель, державотворець [Електронний ресурс] // Київське православ'я. Міжнародний науковий проект. – Режим доступу: <http://kyiv-pravosl.info/2013/06/20/restavrador-ukrajinskoji-natsiji-myhajlo-brajchevskij-istoryk-myslytel-derzhavotvoretz/>

Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – М., 2000. – 296 с.

Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург, 2002. – 528 с.

Україна: політична історія XX – початок XXI століття / за ред. В. Барана, О. Бойка, В. Верстюка [та ін.]; голова ред. ради В. Литвин. – К., 2007. – 1028 с.

Унгурян О. Обладавший феноменальной памятью историк Михаил Брайчевский писал научные труды без единого черновика // Факты. – 29 октября. – 2002. – С. 10.

Утченко С. Цицерон и его время. – М., 1972. – 390 с.

Утченко С. Юлий Цезарь. – М., 1976. – 366 с.

Февр Л. Бои за историю. – М., 1991. – 632 с.

Федорів І. Творчість Михайла Брайчевського у контексті дискусії щодо виникнення слов'янської писемності // Україна – Європа – Світ. – Вип. 8. – 2011. – С. 91 – 99.

Феномен прошлого / отв. ред. И. Савельева, А. Полетаев. – М., 2005. – 476 с.

Ферклоу Н. Диалектика дискурса [Електронний ресурс] // Современный дискурс-анализ. Методология: концептуальные обоснования. – Вип. 1. – С. 117 – 125. – Режим доступу: discourse-analysis.org/ada1_1.pdf.

Хангтінтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М., 2004. – 480 с.

Худoley О. Актуальні проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 45. – С. 163 – 167.

Черняк В. Битва за Україну: репортаж із зашморгом на серці. – Львів, 2012. – 122 с.

Чижко В. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: Автореф. дис. д-ра. іст. наук: 07.00.06 // Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – 48 с.

Шановська О. Історія Народного Руху України в інтерпретації його головного опонента // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – 2010. – С. 49 – 60.

Шевченко В. М. Браїчевський на ниві охорони пам'яток та історичного середовища // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 46 – 54.

Шлюбом Ю., Кром М., Зокол Т. Микроистория: большие вопросы в малом масштабе // Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории. – 2003. – С. 7 – 26.

Шубин А. От «застоя» к реформам. СССР в 1917 – 1985 гг. – М., 2000. – 768 с.

Шумлянський С. «Мовне питання» після парламентських виборів: від політичної кон'юнктури до державної політики [Електронний ресурс] // Український центр політичного менеджменту. – Режим доступу: <http://www.poli-tik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=58&c=1245>.

Юсова Н. Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 101 – 125.

Юсова Н., Юсов С. Первые дискуссии в академической среде по проблеме древнерусской народности (начало 1950-х гг.) // Вестник Удмуртского университета. История и филология. – 2010. – Вып. 3. – С. 92 – 98.

Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – 376 с.

Яремчук В. Дослідження з історії української історіографії радянської історіографії: стан та перспективи // *Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie / pod red. J. Maternieckiego, J. Pisulinskiej, L. Zaszkilniaka.* – 2015. – S. 287 – 298.

Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби. – Острог, 2009. – 525 с.

Яремчук В. Про феноменальність історичних поглядів Михайла Брайчевського // *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць.* – 2011. – Вип. 51. – С. 95 – 103.

Яремчук В. Чому Михайло Брайчевський став істориком-нонконформістом // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.* – Серія: Історія. – 2008. – С. 33 – 37.

Basarab J. *Pereiaslav 1654: a Historiographical Study.* – Edmonton, 1982. – 322 s.

Lowy M. *Opium du peuple? Marxisme critique et religion* [Електронний ресурс] // Article paru dans la revue *Contretemps.* – Режим доступу: <http://www.contrete-mps.eu/archives/opium-peuple-marxisme-critique-religion>.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аймермахер К. – 69.
Алексеева Л. – 47.
Алешпський П. – 80.
Андропов Ю. – 35, 122.
Антонович М. – 45, 46, 150.
Апанович О. – 89, 115, 116, 148.
Асеев Ю. – 116.
Аскольд. – 62, 75, 81, 82.
Атаманенко А. – 44.
- Бабійчук Р. – 105.
Бажан О. – 42, 69.
Балагура О. – 41.
Барановська Н. – 43.
Басараб Дж. – 46.
Бачинський П. – 92.
Бердинських В. – 66.
Беретті В. – 100.
Берладяну В. – 131.
Берлинський М. – 97.
Білецький М. – 43.
Білокінь С. – 43, 148.
Блок М. – 10, 18.
Боднарчук В. – 95.
Бойко І. – 94.
Бондаренко Н. – 41.
- Бондаренко С. – 43.
Браун А. – 47.
Брежнєв Л. – 94, 100.
Бронштейн І. – 111.
Брюховецький В. – 125.
Бурлачук Ф. – 124.
- Вайт Г. – 19.
Винар Л. – 32, 40, 46, 146, 147, 148, 149, 150, 151.
Виноградова М. – 108.
Винокур І. – 41.
Висоцький С. – 107.
Вінграновський М. – 89.
- Галанськов Ю. – 95.
Гангтінтон С. – 137.
Гарань О. – 43.
Гирич І. – 31, 32, 40, 44.
Гінзбург К. – 9.
Гінзбург О. – 95.
Глінка М. – 79.
Гоголь М. – 79.
Гончар І. – 89, 106, 116.
Гончар О. – 132.
Гончарук Г. – 43.
Гопкало М. – 110.

Горбачов М. – 35, 118, 119,
120, 123, 136.
Горбик В. – 42.
Горигін Л. – 114.
Горинь М. – 142.
Горська А. – 89, 90.
Грабовський Л. – 89.
Граужіс Л. – 116.
Греков Б. – 16.
Грушевський М. – 21, 37, 46,
74, 91, 93, 94, 148, 150, 151.
Губа В. – 89.
Гуревич А. – 31, 51, 77.
Гуржій І. – 93.

Данило Галицький. – 127.
Данилюк Ю. – 42.
Даніель О. – 47.
Даніель Ю. – 95.
Дашкевич Я. – 148.
Денисенко Г. – 42.
Деніелс Р. – 47.
Деревінський В. – 43.
Дзира Я. – 40, 41, 70, 89, 148.
Дзюба І. – 89, 91, 93, 96.
Діденко Ю. – 43.
Дмитрієнко М. – 41.
Добровольський А. – 111.
Добровольський О. – 95.
Довженок В. – 36, 105.
Долгорукий Ю. – 90.
Драч І. – 89, 124, 125, 126, 130.

Енгельс Ф. – 50, 53, 62, 160.

Єльченко Ю. – 124.

Зарецький В. – 89, 90.
Заславська І. – 96.

Івакін Г. – 31, 41, 107.
Іван IV Грозний. – 57.
Ілленко Ю. – 89.
Іоанн-Павло II. – 126.
Ісасвич Я. – 14, 37, 41, 148.

Каганович В. – 71.
Калениченко П. – 99.
Касьянов Г. – 42.
Кирилюк Є. – 94.
Кириченко С. – 116.
Князевич В. – 43.
Козлов В. – 47.
Компан О. – 89, 116.
Конев С. – 130.
Косигін О. – 94.
Костенко Л. – 89.
Котляр М. – 99.
Кочубей В. – 56.
Кравчук Л. – 35, 126, 137.
Кроче Б. – 16.
Кухарчук Ю. – 31, 38, 40.
Кучма Л. – 38, 86, 154, 157.

Лашкова В. – 95.
Леві Дж. – 9.
Ленін В. – 50, 62, 99, 112, 122,
128, 134, 135.
Лісовий В. – 27.
Лобода А. – 111.
Логвин Г. – 89, 105, 108, 116.
Лопушинська Є. – 107.
Лось Ф. – 93, 99.
Лук'яненко Л. – 131, 142.

Люкс Л. – 47.

Мавродін В. – 16.

Мазепа І. – 56.

Маланчук В. – 96, 97.

Маленков Г. – 71.

Малія М. – 47, 70.

Маркс К. – 21, 26, 36, 37, 50,
51, 53, 55, 61, 62, 64, 160.

Марчук І. – 89.

Мельник І. – 30, 40, 49, 61,
121.

Миколайчук І. – 89.

Міляєва Л. – 116.

Мовчан П. – 130, 132.

Молотов В. – 71.

Моця О. – 148.

Мушкетик Ю. – 125, 132.

Нагорна Л. – 92.

Никитченко Ф. – 93.

Овсієнко В. – 43.

Овчаренко Ф. – 96.

Олег. – 75.

Олійник Б. – 125.

Осика Л. – 89.

Павличко Д. – 89, 125, 126,
132.

Параджанов С. – 89, 95.

Перковський С. – 148.

Петро І. – 56.

Петров В. – 16, 74.

Плаксій Б. – 89.

Плачинда С. – 124, 130.

Плутарх – 10, 11.

Покрилевський С. – 111.

Полуботок П. – 137.

Пономарьова Л. – 42.

Попович М. – 84, 126.

Попович О. – 131.

Пріцак О. – 45.

Радько П. – 38, 41.

Репін І. – 79.

Рибаков Б. – 16, 74.

Рубльов О. – 43.

Руссо Ж.-Ж. – 49.

Рюрик. – 75.

Сагайдак М. – 52.

Санцевич А. – 93.

Сверстюк Є. – 89.

Світличний І. – 89, 96.

Святослав. – 75.

Севрук Г. – 89.

Секо Я. – 42.

Селівачов П. – 31.

Семикіна Л. – 89.

Сергієнко Г. – 99.

Сергійчук В. – 148.

Силин О. – 41.

Симоненко В. – 89.

Симоненко Г. – 99.

Синявський А. – 95.

Сірко І. – 76.

Скаба А. – 96.

Скоропадський П. – 62.

Славін Л. – 16, 74.

Солженіцин О. – 99.

Сохань П. – 148.

Сталін Й. – 52, 69, 70, 71, 82,
135.

Стецюк К. – 108, 115, 116.
Стороженко М. – 89.
Стрельський В. – 116.
Стус В. – 89.
Суворов О. – 57.
Сюндюков І. – 41.

Танюк Л. – 89.
Тимошук Б. – 93.
Толочко П. – 31, 97, 99, 105.
Тош Дж. – 18.
Тронько П. – 105.

Унгурян О. – 41.
Ушаков П. – 57.

Февр Л. – 10.
Федорів М. – 41.
Федорчук В. – 98.
Франко З. – 89.

Хижняк З. – 115.
Хмельницький Б. – 56.
Холостенко М. – 107.
Хрущов М. – 52, 68, 69, 71, 72,
103.

Цехмістренко Ю. – 95.

Черняк В. – 43, 137.
Черутті С. – 9.
Чорновіл В. – 89, 131, 142.

Шановська О. – 43.
Швайка М. – 137.
Шевелєв А. – 99.
Шевченко В. – 42, 116.

Шевченко Ф. – 99.
Шелест П. – 96.

Щербина Г. – 108.
Щербицький В. – 96, 97, 98,
119, 121.

Юркова М. – 65.

Яворівський В. – 89, 132, 137.
Якутович Г. – 89.
Яремчук В. – 44.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України

КТМ – Клуб творчої молоді «Сучасник»

НаУКМА – Національний університет «Києво-Могилянська академія»

НРУ – Народний Рух України

УІЖ – Український історичний журнал

УІТ – Українське історичне товариство

КО УІТ – Київський осередок Українського історичного товариства

УТОПК – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

Наукове видання

Галішевський Віталій Анатолійович

ІСТОРИК ТА ЙОГО ДОБА

*Громадська, політична та пам'яткоохоронна діяльність
Михайла Брайчевського крізь призму епохи*

Підписано до друку 02.08.2018 р.
Формат 14,5 x 20,5. Папір офсет. Ум. друк. арк. 00
Наклад 65 прим. Зам. № 1.

Видруковано ПП Дятлик М. С.
35304 Рівненська область, Рівненський район,
с. Корнин, вул. Центральна, 58
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
РВ № 11 від 12. 06. 2002 р.